

BERICHT VAN DE TWEEDE WERELD OORLOG

WETENSCHAPPELIJKE REDACTIE

Drs. A. H. Paape
hoofdredacteur
Prof. dr. P. W. Klein
Prof. dr. A. F. Manning
Prof. dr. J. Presser †
Drs. R. L. Schuursma
Drs. P. R. A. van Iddekinge

BUREAU-REDACTIE

John Bakkenhoven
Jac Constant
Henk Bouwman
Joep Büttinghausen
Ans Corvers
Rutger Dinger
Hidde Hoekstra
Babs Israëls
Tine Jansen - van Wijk
Aafje Leenstra
Cees van der Ploeg
Joop Pollmann
Judith van de Wouw

FOTO-RESEARCH

Frans Kurtz
Rupert Blaauw
Hans Bredewold
Frans van Meerwijk †

CARTOGRAFISCHE RESEARCH

Gerard Guns

ILLUSTRATIES

Theo Barten
Herbert Meijer
Olyslager Organisation b.v.
Richards Studio
Martin Swarts

VORMGEVING

Henk Pen
Rob Ligtelijn
Kees van Bakergem
Vant ten Brink
Rob de Nooy
Ron Putto
Pim Smit
Louis Woldberg

PLANNING EN PRODUCTIE

Arie Hoogendoorn
Adriaan Turkenburg

TECHNIEK

zetwerk: Nederlandse Boekdruk Industrie b.v., 's-Hertogenbosch
druk: Nederlandse Offset Industrie b.v., Amsterdam

© 1970/1975 Uitgeverij Amsterdam Boek B.V., Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

BERICHT VAN DE TWEEDE WERELD OORLOG

AMSTERDAM BOEK

Het laatste halfjaar van de oorlog in Europa liep de frontlijn dwars door Nederland. Ten noorden van die lijn heersten nog altijd de Duitsers. Hun restte nog slechts één doel: het met alle middelen dienstbaar maken van land en bevolking aan hun eigen worsteling om behoud. Dat betekende: roof, vernieling en het met onmenselijke hardheid neerslaan van elke vorm van verzet. Het betekende ook het wegvoeren van zoveel mogelijk weerbare mannen, weg uit het frontgebied waar zij wellicht de geallieerden tot hulp zouden kunnen zijn en bruikbaar bij de stellingbouw in de Duitse verdedigingslinies. Voor de bevolking in de steden in het westen betekenden de laatste bezettingsmaanden in de eerste plaats hongersnood en kou. De voedsel- en brandstofvoorraden waren uitgeput. Het maatschappelijk leven kwam vrijwel tot stilstand; bijna elke activiteit was gericht op het verkrijgen van voedsel en brandstof. Alleen het verzet werd actiever dan ooit; het ging ook een steeds belangrijker rol spelen bij de vervulling van verschillende maatschappelijke taken. Zo werden de ondergrondse krachten van steeds grotere betekenis voor het behoud van het laatste restje weerstandsvermogen in het Nederlandse volk.

Een volk dat voor een deel – ten zuiden van de grote rivieren – reeds weer in vrijheid leefde. Evenwel, de oorlog drukte ook hier zijn stempel op de samenleving. Zuid-Nederland was nog frontgebied. Dat betekende dat in veel opzichten de militaire belangen voorrang genoten boven de belangen van de vaak al zo zwaar getroffen burgerbevolking. Die situatie gaf veel reden tot teleurstelling en ontevredenheid, temeer waar communicatie en voorlichting nog uiterst gebrekkig functioneerden. Het oog bleef evenwel in de eerste plaats – zeker ook bij de vele duizenden BS'ers en oorlogsvrijwilligers, die bereid bleken onder vaak uiterst primitieve omstandigheden mee te strijden voor de geallieerde zaak – gericht op het nog bezette deel van het land. De echte vrijheid, zo voelde men, zou eerst komen als de Duitsers definitief verslagen waren.

Zo ver was het evenwel nog niet. En ook in de Stille Oceaan en Zuidoost-Azië zou nog hard gestreden moeten worden voor de overwinning behaald was. In winter en voorjaar naderden de Amerikanen steeds dichter Japan. Na maandenlange strijd werden de Japanners van de Filippijnen verdreven; Iwo Jima en Okinawa werden ten koste van zware verliezen veroverd. Ook op het vasteland verging het de Japanners slecht, mede dank zij de activiteit van inheemse strijdkrachten. In Vietnam was Ho Tsji Minh met zijn *Vietminh* al voor de Japanse nederlaag de belangrijkste nieuwe machtsfactor geworden; in China nam de invloed van de beweging van Mao Tse-toeng steeds verder toe. Naoorlogse ontwikkelingen kondigden zich ook hier al in het laatste jaar van de oorlog aan.

Zuid-Europa was nog slechts een zijtoneel. In de tweede helft van 1944 hadden de geallieerden in Italië weinig vooruitgang kunnen boeken. Eerst in april 1945 konden de Amerikaanse en Britse tanks uitwaaiëren over de Povlakte. Op 2 mei van dat jaar capituleerden de Duitse troepen in Italië. Het marionettenstaatje waarover Mussolini na zijn bevrijding door de Duitsers de scepter had mogen zwaaien, was inmiddels al geruisloos verdwenen, de *Duce* zelf was door Italiaanse verzetsstrijders doodgeschoten.

In het westen waren de strijdkrachten begin februari 1945 weer in beweging gekomen. Over de hele breedte van het front, van Nijmegen tot de Zwitserse grens, rukten Britten en Amerikanen op. Nadat op 7 maart bij Remagen de Rijn was overschreden, volgde een snelle opmars door Midden- en Zuid-Duitsland. Het verloop van de frontlijn was nauwelijks nog bij te houden. Op 25 april vond bij Torgau aan de Elbe de eerste ontmoeting plaats tussen Amerikanen en Russen, die midden april hun offensief ook weer hadden hervat. En op 4 mei, juist voor het definitieve einde, maakten de Amerikanen uit het noorden op de Brennerpas contact met hun kameraden uit Italië. De Britse troepen van veldmaarschalk Montgomery hadden inmiddels in de noordelijke sector van het front eveneens belangrijke vorderingen gemaakt.

Ook in deze laatste maanden wilde het fanatisme van de SS echter van geen naderend einde weten. Toen Duitsland in de laatste jaren van de oorlog een steeds dringender behoefte aan werkkrachten had, was de SS er niet in geslaagd de honderdduizenden arbeidsslaven die men in de concentratiekampen ter beschikking had, optimaal in de economische oorlogsinspanning in te schakelen: het terreur- en vernietigingsstelsel met zijn mensonwaardige behuizing, onvoldoende voeding en hygiëne, zinloze uitputting, mishandeling en moord was niet meer voor wijziging vatbaar gebleken. Het stelsel zelf ging pas ten onder in de chaos van de laatste oorlogsperiode, toen tijdens de afschuwelijke evacuatietochten nogmaals vele tienduizenden opgeofferd werden in naam van het al op de rand van de totale ondergang verkerende Derde Rijk.

HONGERWINTER

GEEN MAN VOOR LIESE

DRS. C. J. F. STULDREHER

PROCLAMATIE

Nat. oproep
arbeidsinzet

Medeburgers,

Door de Duitse onderdrukkers is een bekendmaking gepubliceerd, waaruit blijkt, dat alle mannen van 16 tot 40 jaar, die wonen in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, opgeroepen zullen worden om voor den vijand te werken. Bepaalde personen en groepen kunnen worden vrijgesteld.

DIT DOET DE BEKER OVERLOOPEN.

Wij dienen hier allen volstrekt afwijzend tegenover te staan, ons devies luidt dus voor de bevolking van deze provincies:

1e. Niemand moet zich melden.

2e. Geen enkele instantie van Rijk of Gemeente, geen enkel [particulier bedrijf vraagt vrijstellingen aan.

3e. Geen ambtenaar mag - in welken vorm ook - medewerken. Integendeel moet hij alles doen, wat in zijn vermogen ligt, om te saboteeren, waar hij gelegenheid heeft.

4e. Een ieder moet op elke mogelijke wijze steun en bijstand verleen en aan dengene, die zich tracht te onttrekken aan deze slavenjacht.

Vrouwen, steunt Uw man of zoon, wanneer hij thans een principieele houding wil aannemen.

VERZET

VERZET

VERZET

optegen het Duitschebarbarisme!

Op oudejaarsdag 1944 werd op vele plaatsen in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht een proclamatie gericht tot de bevolking in de vorm van een aanplakbiljet. Daarin werd door de verzetsorganisaties vooral een beroep gedaan op de vrouwen om hun man of zoon te steunen bij het aannemen van een principieel afwijzende houding tegen een van de laatste maatregelen van de Duitse bezetter. Deze had enige dagen voor Kerstmis via aanplakbiljetten, en op 28 december in de pers, bekendgemaakt dat de mannelijke bevolking van zestien tot veertig jaar zich na een nadere oproep voor inschakeling in de arbeidsinzet moest melden. Liese, *Reichsamtleiter* van de NSDAP, als gevolmachtigde van de totale oorlogsinspanning door Goebbels in oktober 1944 naar Nederland gestuurd, had die bekendmaking ondertekend. Hij hield de mannen

Nadat de Duitsers op 14 december 1944 bekendmaakten dat alle mannen tussen zestien en veertig jaar zich moesten melden voor de arbeidsinzet, begon de illegaliteit allerwege op te roepen tot verzet hiertegen.

daarin het lokaas voor van een algemeen geldend bewijs van vrijstelling van de verplichte tewerkstelling, wanneer zij niet gemist konden worden als noodzakelijke arbeidskrachten in de sector van het openbaar dienstbetoon, of als werknemer in de landbouw-, veeteelt- en tuinbouwbedrijven, in takken van nijverheid en industrie van primair belang of als arbeider in *kriegswichtige* bedrijven. Wanneer dat echter wel het geval zou zijn, dan garandeerde hij hun 'en hunne gezinsleden' een verzorging 'die in ruime mate gewaarborgd' zou zijn. Eind november, begin december bleek het

uitvoeren van razzia's op grote schaal, zoals in Rotterdam, Den Haag en Haarlem was geschied, niet langer mogelijk. De *Wehrmacht* had tot die tijd duizenden manschappen voor die mannenroof ter beschikking gesteld om haar eigen doeleinden te dienen, dat wil zeggen voor het aanleggen van nieuwe verdedigingsstellingen en voor het van weerbare mannen zuiveren van een gebied vlak achter de frontlijnes; zij moest nu haar inzet aan het front tot het uiterste vergroten, onder meer in verband met het Ardennenoffensief. Zij kon haar manschappen niet langer missen voor het uitvoeren van massale razzia's, terwijl toch het aanleggen van nieuwe versterkingen en het wegvoeren van de weerbare manlijke bevolking even noodzakelijk bleef als voordien. Wanneer de Duitsers nu een algemene verplichting tot aanmelding voor arbeidsinzet zouden afkon-

DE DELFTENAAR
DIE ZICH NU MELDEN GAAT
PLEEGT OM EEN BOTERHAM VERRAAD!

AUFRUF

Auf Grund der Bekanntmachung vom 14. Dezember 1944 werden die männlichen niederländischen Staatsangehörigen und Staatenlosen der Geburtsjahrgänge 1905 bis einschliesslich 1928, die ihren Wohnsitz oder ständigen Aufenthalt derzeit in den Provinzen Nordholland, Südholland oder Utrecht haben, zur Meldung zum Arbeitseinsatz aufgerufen.

Die Meldung hat beim Deutschen Fachberater bei dem nach dem derzeitigen Wohnsitz oder ständigen Aufenthalt des Meldepflichtigen nächstgelegenen Arbeitsamt oder beim Deutschen Fachberater bei der nach dem derzeitigen Wohnsitz oder ständigen Aufenthalt des Meldepflichtigen nächstgelegenen Nebenstelle des Arbeitsamtes persönlich unter Vorlage der Kennkarte in der Zeit vom 5. bis 8. Januar 1945, 9 bis 17,00 Uhr zu erfolgen.

Die Arbeitsämter und deren Nebenstellen befinden sich in Amsterdam, Nieuwer Amstel, Bussum, Hilversum, Purmerend, Weesp, Zaandam, Utrecht, Amersfoort, Doorn, Maarssen, Veenendaal, IJsselstein, Zeist, Alkmaar, Edam, Enkhuizen, Den Helder, Hoorn, Medemblik, Schagen, Wieringerwerf, Haarlem, Beverwijk, Hoofddorp, IJmuiden, Leiden, Alphen a. R., Gouda, Katwijk a. Z. Lisse, Woerden, Zoetermeer, Den Haag, Delft, Naaldwijk, Rotterdam, Maassluis, Schiedam, Vlaardingen, Dordrecht, Almkerk, Gorinchem, Lekkerkerk, Ridderkerk, Slidrecht.

Zur Meldung sind auch die mit dem in der Bekanntmachung vom 14. Dezember 1944 vorgesehen oder mit anderen Freistellungsausweisen ausgestatteten Personen verpflichtet. Sie haben diese Ausweise vorzulegen. Eine Heranziehung der mit solchen Ausweisen ausgestatteten Personen erfolgt nach Prüfung ihrer Ausweise nicht.

Wer durch schwere Krankheit oder Gebrechen an der persönlichen Meldung verhindert ist, hat die Meldung durch eine vertrauenswürdige erwachsene Person abgeben zu lassen.

Von der Meldung befreit sind uniformierte niederländische Angehörige der Deutschen Wehrmacht, der Waffen-SS und Polizei, des NSKK, der Landwacht sowie der Wachabteilung des Chefintendanten beim Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden, ausserdem die uniformierten Angehörigen der niederländischen Polizei.

Jeder Meldepflichtige hat unbeschadet der bestehenden Vorschriften über den Arbeitsplatzwechsel seinen gegenwärtigen Arbeitsplatz und seinen derzeitigen Wohnsitz oder ständigen Aufenthaltsort beizubehalten.

Die Heranziehung zum Arbeitseinsatz erfolgt zu einem noch bekanntzugebenden Termin. Bezahlung, Verpflegung und Fürsorge wird für die Herangezogenen nach den geltenden Bestimmungen und Tarifen gewährt. Ebenso wird die Versorgung ihrer Angehörigen in ausreichenden Masse gewährleistet. Im besonderen ist für sie eine erhöhte Lebensmittelzuteilung vorgesehen. Zu diesem Zwecke verbleibt auch die Stammkarte des zum Arbeitseinsatz Herangezogenen seiner Ehefrau und seinen Kindern, bei unverheirateten zum Arbeitseinsatz Herangezogenen deren Eltern.

Wer den Bestimmungen dieses Aufrufes und der Bekanntmachung vom 14. Dezember 1944 zuwiderhandelt oder sie zu umgehen sucht, hat neben den in der Bekanntmachung angedrohten Strafen und sicherheitspolizeilichen Massnahmen militärische Zwangsmassnahmen zu gewärtigen.

Den Haag, am 29. Dezember 1944.

Der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete
Der Generalbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz
LIESE

OPROEP

Op grond van de Bekendmaking van 14 December 1944 worden de mannelijke Nederlanders en Staatlozen, behorende tot het geboortjaar 1905 tot en met 1928, die thans hun woonplaats of vaste verblijfplaats hebben in de provincies Noordholland, Zuidholland of Utrecht, opgeroepen tot aanmelding voor den arbeidinzet.

De aanmelding dient persoonlijk te geschieden in den tijd van 5 tot en met 8 Januari 1945 van 9.— tot 17.— uur bij den „Deutschen Fachberater“ bij het arbeidsbureau of het bijkantoor van het arbeidsbureau, dat, gezien de tegenwoordige woonplaats of vaste verblijfplaats van den aanmeldingsplichtige, het dichtstbij gelegen is, onder overlegging van het persoonsbewijs.

De arbeidsbureaux en hun bijkantoren zijn gevestigd te Amsterdam, Nieuwer Amstel, Bussum, Hilversum, Purmerend, Weesp, Zaandam, Utrecht, Amersfoort, Doorn, Maarssen, Veenendaal, IJsselstein, Zeist, Alkmaar, Edam, Enkhuizen, Den Helder, Hoorn, Medemblik, Schagen, Wieringerwerf, Haarlem, Beverwijk, Hoofddorp, IJmuiden, Leiden, Alphen aan den Rijn, Gouda, Katwijk aan Zee, Lisse, Woerden, Zoetermeer, Den Haag, Delft, Naaldwijk, Rotterdam, Maassluis, Schiedam, Vlaardingen, Dordrecht, Almkerk, Gorinchem, Lekkerkerk, Ridderkerk, Slidrecht.

De personen, die in het bezit zijn van het bewijs van vrijstelling, bedoeld in de Bekendmaking van 14 December 1944 of van andere bewijzen van vrijstelling, zijn eveneens verplicht, zich aan te melden. Zij moeten deze bewijzen van vrijstelling toonen. Na controle van hun bewijzen van vrijstelling worden de personen, die in het bezit zijn van deze vrijstellingsbewijzen, niet in den arbeidinzet ingeschakeld.

Hij, die door ernstige ziekte of lichaamsgebreken verhinderd is, zich persoonlijk aan te melden, dient zijn aanmelding door middel van een betrouwbaar volwassen persoon te doen geschieden.

Geuniformeerde leden van de Deutsche Weermacht, van de Waffen-SS en de Deutsche politie, van het N.S.K.K., van de Landwacht alsmede van de Wachtafdeling van den Chefintendant bij den Weermachtbevelhebber in Nederland, die van Nederlandsche nationaliteit zijn, zijn, evenals de geuniformeerde leden van de Nederlandsche politie van de aanmelding vrijgesteld.

Iedere aanmeldingsplichtige is verplicht zijn tegenwoordige betrekking te blijven uitoefenen, mag echter niet van woonplaats of vaste verblijfplaats veranderen.

De inschakeling in den arbeidinzet geschiedt op een nog bekend te maken tijdstip. Ten aanzien van de tewerkgestelde mannen geschiedt de betaling, verzorging en sociale voorzieningen overeenkomstig de geldende bepalingen en bezoldigingsklassen. De verzorging van hun gezinsleden wordt in ruim voldoende mate gewaarborgd. In het bijzonder ligt het in de bedoeling, aan hen extra levensmiddelen te verstrekken. Daartoe blijft ook de stamkaart van den tewerkgestelden man bij zijn vrouw en kinderen, bij een ongehuwd man bij zijn ouders.

Hij, die in strijd handelt met de bepalingen van dezen oproep en de bekendmaking van 14 December 1944 dan wel deze tracht te ontduiken, stelt zich, naast de in de bekendmaking bedoelde straffen en maatregelen op het gebied van de Sicherheitspolizei, bloot aan militaire dwangmaatregelen.

's-Gravenhage, 29 December 1944.

De Rijksoverheid voor het bezette Nederlandse gebied:
De algemeene Gemaachtigde voor de totale oorlogspanning:
LIESE

digen en daaraan een systeem van *Ausweise* zouden verbinden, zou men een groot deel van de op te roepen mannen in de val kunnen lokken, mede dank zij de erbarmelijke algemene toestand. En tevens zouden zij in staat blijven door middel van razzia's op kleine schaal een effectieve controle uit te oefenen op de mannen die zich niet hadden aangemeld. Voor het uitvoeren van die razzia's zou men Duitse politietroepen kunnen inschakelen, of ook wel de Landwacht en somtijds nog enig *Wehrmacht*-of marinepersoneel. Zo hoopten de Duitsers zeshonderdvijftigduizend mannen in de betrokken provincies te kunnen vangen.

De actie, die op 5 januari met een oproep tot aanmelding begon — de aanmeldingstermijn was slechts kort en zou duren tot 8 januari — werd een mislukking: volgens een zorgvuldige berekening heeft zich slechts acht procent

De oproep van Liese die een aantal dagen na de bekendmaking overal werd aangeslagen.

Geheel boven: een van de aansporingen om de actie van de Duitsers te saboteren.

aangemeld van de mannen die de bezetter in handen hoopte te krijgen. In het gebied ten westen van de IJssel — Lieses jachtterrein — gingen ongeveer vijftigduizend mannen naar de aanmeldingsbureaus, die voor deze gelegenheid waren bemand met Duitsers en foute Nederlanders onder toezicht van een *Fachberater*. Het merendeel van hen verkeerde overigens in de verwachting de veelbegeerde *Ausweis* wel te krijgen, hoe waardeloos deze ook zou blijken te zijn.

Aan de nederlaag van Liese heeft de verzetsbeweging een belangrijk aandeel gehad. In het

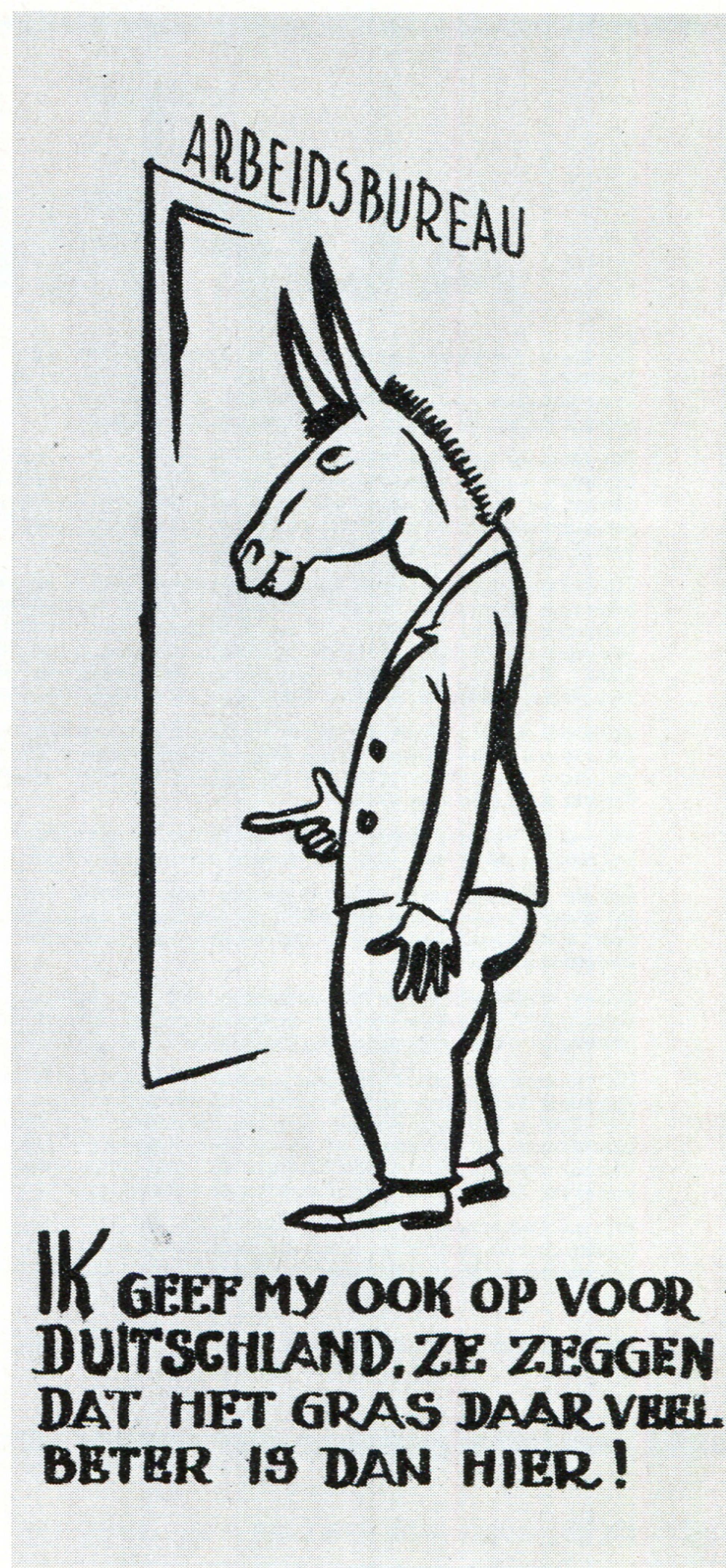
late najaar van 1944 was de positie van het verzet veel sterker geworden. Het was doeltreffender georganiseerd dan voorheen; het wist ook in grotere eensgezindheid te handelen dan voordien het geval was geweest — alle verschillen van inzicht van de verschillende groeperingen ten spijt. Al sedert de jaarklassenactie van 1943 had de verzetsbeweging zich principieel uitgesproken tegen het systeem van *Ausweise* voor de gedwongen arbeidinzet. Toen de verzetsbeweging midden december het plan-Liese nog voor de bekendmaking ter ore kwam, twijfelde zij geen ogenblik een vastberaden houding aan te nemen. Zij begreep heel goed dat de bezetter onder de gegeven omstandigheden niet het risico van chaos of opstand dorst nemen, omdat deze dan juist de zwakte van zijn positie zou blootgeven. De murw geslagen bevolking werd met alle

Rechterpagina: het pamflet 'De Menschenroof' richtte zich tot werkgevers en werknemers en gaf een treffende analyse van de zwakke positie van de Duitsers. Dit is de voorzijde van het geschrift.

Links: toen het aantal aanmeldingen onder de verwachtingen bleef, organiseerden de Duitsers in verscheidene plaatsen razzia's in 'Rotterdamse stijl'. Deze foto werd gemaakt tijdens zo'n drijfjacht in Bussum.

Onder: op alle mogelijke manieren poogden de verzetsorganisaties te verhinderen dat de Nederlanders zich aanmeldden. Niet altijd waren die pogingen zo gemoedelijk als deze.

communicatiemiddelen die de verzetsbeweging ten dienste stonden, aangemoedigd zich niet te melden en geen *Ausweis* aan te vragen. Al in het illegale 'Trouw' van 21 december — enkele dagen voor de bekendmaking — werden werkgevers, ambtenaren en werknemers aangespoord de aanstaande maatregelen van de bezetter te saboteren.

Ook de harde taal die de illegaliteit bij het voeren van haar actie — de felheid van Van Randwijk bijvoorbeeld — menigmaal bezigde, was oprechte uitdrukking van haar vastberadenheid en geen teken van onbegrip voor de barre levensnood. Haar adviezen aan de man die zich melden moest, lijkten evenwel een toen meestal onmogelijke opdracht. Wie had besef

van dat 'hele kleine beetje risico' zich niet te melden, terwijl de dood op de hielen zit? Was het zo gemakkelijk het bevelschrift in de vuilnisbak te gooien en eenvoudig te zeggen: 'Barst! Daarmee loopt U ongetwijfeld enig risico. Er bestaat kans, dat men U van huis komt halen of op andere wijze poogt te wreken. Dat kan natuurlijk moeilijkheden voor U opleveren. Maar dit risico is nog geen honderdste deel van het risico, dat de dappere Engelse en Amerikaanse jongens in Normandië lopen terwille van onze gemeenschappelijke vrijheidstrijd tegen de naziploerten en hun aanhang...' Dat was nog in augustus 1944, in een tijd van grote verwachtingen.

Tijdens de *Liese-Aktion* vond men op muren

en schuttingen opwekkingen als deze: 'Al is de nood hier nog zo groot, in Duitsland ga je eerder dood' en 'Wie zich bij de Moffen meldt, heeft zijn dagen afgeteld' of, zoals in Delft: 'De Delftenaar, die zich nu melden gaat, pleegt om een boterham verraad'; midden januari 1945 werd op een Duitse oproep tot aanmelding een illegaal affiche geplakt: 'Houd Uw vrijheid, meld U niet. In Nederland nood, in Duitsland dood'.

In deze situatie van barre levensnood stelden de leidinggevende ambtenaren, dr. H. M. Hirschfeld, secretaris-generaal van de beide economische departementen, en ir. S. L. Louwes, directeur-generaal van de voedselvoorziening, zich anders op, evenals de ver-

tegenwoordiger van de werkgevers, mr. D. U. Stikker, directeur van de Heinekens Bierbrouwerij. Alle drie vreesden door de volstrekte afwijzing van het aanvragen van *Ausweise* de toestand nog erger te ontwrichten. Zij wilden zo lang mogelijk de organisatie van overheids- en semi-overheidsinstellingen alsmede van het bedrijfsleven in stand houden zij het ten koste van een groep nog misbare mannen. Daartoe achtten zij het aanvragen van *Ausweise* juist wel noodzakelijk. Deze houding van 'tegenwerkende samenwerking' met de bezetter, die zij al van het begin van de bezetting af hadden aangenomen, zou leiden tot een hevig conflict met de top van de verzetsbeweging. De laatste bleef het principe van afwijzen van de *Ausweise* stellen boven het opportuniteitsstandpunt van ambtenaren en werkgevers; zij had evenmin vertrouwen in de methode van list die de oppositie bij het *Ausweise*-beleid wilde toepassen; de oppositie eiste van de Duitsers voorafgaande garanties: zij wilde slechts *Ausweise* aanvragen, wanneer van tevoren zeker was dat zij worden toegekend. 'Op dit punt zijn we dan toch maar eens ongehoorzaam, want dit kunnen wij beter beoordelen dan de heren in Londen, die niet zo dicht bij de ellende zitten als wij', zo heeft Hirschfeld na de oorlog de reactie verduidelijkt van ambtenaren en werkgevers op de regeringsverklaring van 2 januari.

Al op 27 december had het College van Vertrouwensmannen besloten zich te scharen achter het standpunt van de Contactcommissie van de illegaliteit en Londen een 'categorische uitspraak te vragen die bindend zou moeten zijn, zowel voor ambtenaren, werkgevers en... particulieren om in geen enkel opzicht mede te werken aan het aanvragen, c.q. verstrekken van *Ausweise* of op enigerlei wijze aan de uitvoering van de Duitse plannen en voorschriften hulp te verlenen'. Op 31 december verzocht de commandant van de drie samenwerkende gewapende verzetsorganisaties (de Deltacommandant) de regering in Londen eveneens dat Radio Oranje omwille van de grootst mogelijke eenheid de door honger en koude gedemoraliseerde bevolking zou instrueren dat iedere medewerking van ambtenaren en werkgevers — de werknemers werden in het telegram niet genoemd — op straffe van vervolging wegens collaboratie verboden zou zijn.

Op 2 januari kwam het officiële advies van de regering op beide verzoeken. Radio Oranje maakte bekend dat 'alle directe of indirecte medewerking ten strengste verboden was, zowel voor het gehele personeel in overheidsdienst, alsook voor alle werkgevers'; bij niet opvolgen van deze instructie zouden deze personen zich blootstellen aan een latere vervolging wegens collaboratie; tenslotte deed zij 'een beroep op alle Nederlanders om geen *Ausweise* aan te vragen'. De regering had zich uitgesproken overeenkomstig het advies van de Deltacommandant en niet volgens dat van het College van Vertrouwensmannen, dat had gevraagd om een bindende uitspraak voor alle drie betrokken groepen — ambtenaren, werkgevers en werknemers; de redenen van deze keuze van de regering zijn niet bekend.

De top van de verzetsbeweging heeft zich in de hiernavolgende weken grote inspanning getoond de weerstand van ambtenaren en werkgevers tegen het regeringsbesluit in eensgezindheid te overwinnen; zij zou daarbij niet

DE MENSCHENROOF

De Duitscher wil onze mannen wegvoeren. Of hij daarin slaagt, hangt van ons af. Als ons volk zich hier MASSAAL tegen verzet mislukt de Duitse toeleg.

Wij moeten daarom één lijn volgen.

Wij moeten eensgezind speculeeren op de zwakke elementen in het Duitse plan.

De zwakke stee is het volgende:

De Duitscher wil en moet, in zijn eigen belang, een zekere mate van openbaar leven laten bestaan. Allereerst, omdat hij daar zelf van profiteert met zijn burgerlijk en militair apparaat. Vervolgens, omdat een geheel lamgelegd openbaar leven, met alle gevolgen van staking en volslagen hongersnood, de rust in gevaar brengt, die hij hier om militaire redenen moet handhaven.

Wanneer hij door wilde razzia's alle mannen wegsleept, zoals in Rotterdam, of wanneer daardoor bijna alle mannen onderduiken, gelijk in Den Haag, stinkt het openbare leven en komt de rust en orde in gevaar.

Daarom is de Duitscher van de wilde razzia teruggefallen op deze administratief voorbereide razzia. Dat betekent: Alle mannen moeten weg, behalve zij, die strikt nodig zijn. Dat moet uitgezocht en geregistreerd worden voor alle bedrijven. En dan worden er *Ausweise* gegeven voor hen, die mogen blijven.

Dit is nu DE ZWAKKE STEE:

De Duitscher heeft ons zelf, onze werkgevers, onze ambtenaren nodig voor de uitvoering van dit plan. Als die medewerking niet verleend wordt, mislukt de zaak!

Dan is de Duitscher aangewezen op de **WILDE RAZZIA'S** waarmee hij zichzelf in den vinger snijdt. In dat slop moet hij gedreven worden. Daarom moeten de werkgevers en overheidsorganen **GEEN MEDEWERKING VERLEENEN** en dus

unaniem weigeren lijsten van onmisbaar personeel in te dienen. Er mag geen Ausweis gevraagd worden. DOOR NIEMAND.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

terugschrikken voor harde maatregelen. In een uitgebreide en vinnige propaganda-actie werden alle verzetsorganisaties ingeschakeld om het moreel van de werknemers te versterken; zij werden aangespoord aan het beroep van de regering eensgezind gevolg te geven om ook door hun goede voorbeeld druk uit te oefenen op de beide groepen die meenden anders te moeten handelen. In een pamflet dat in Rotterdam werd verspreid, wees de verzetsbeweging erop dat 'totale oorlog totale afweer' vereiste en dat het ijdele hoop zou zijn zich in het bezit van een *Ausweis* te verlaten op de bezetter. In een ander pamflet, 'De Menschenroof', dat zich richtte tot werkgevers en werknemers, aarzelde het verzet niet om open-

lijk een treffende analyse te geven van de zwakke positie van de bezetter en daarop haar oproep tot beide groepen te baseren om 'een lijn te volgen'.

Actief gesaboteerd hebben de verzetsorganisaties door het verdonkeremanen van talloze registers van de burgerlijke stand, van persoons- en stamkaartenregisters van arbeidsbureaus; in Amsterdam hebben zij de uitvoering van de maatregelen trachten te verhinderen door aanslagen te plegen op het uitvoerend personeel en vervolgens door het plaatsen van bommen en door gewelddadige bedreiging uit te oefenen.

In haar strijd heeft de verzetsbeweging het overigens gemakkelijker gehad met de top

Al is de nood hier nog zoo groot In Duitschland ga je eerder dood.

De Gezamenlijke Verzetsorganisaties.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Alle communicatiemiddelen die het verzet in de hongerwinter ter beschikking stonden, werden gemobiliseerd in een poging de actie van de bezetter te doen mislukken. Een stroom van oproepen, pamfletten en affiches kwam van de illegale personen en werd over het land verspreid. De top van de verzetsbeweging slaagde erin de regering voor haar standpunt te winnen en oefende druk uit op de ambtenaren en de werkgevers. Een enkeling was zelfs bereid tot hardere maatregelen over te gaan, zoals BS-commandant H. Koot.

Landgenooten!

De nieuwe arbeidsinzet-maatregelen van onze Duitse onderdrukkers vormen het gesprek van den dag. Het standpunt van de samenwerkende illegale groepen is U bekend: **NIET MELDEN**. Wij weten, in welke ellendige omstandigheden het Nederlandsche Volk op het oogenblik verkeert. Wij weten, dat de toekomst er zeer donker uitziet.

Wij begrijpen, dat velen daardoor den moed dreigen te verliezen en geen uitweg meer zien. Wij begrijpen, dat sommigen zich willen melden, omdat de hongerdood hen hier in het Westen bedreigt.

Maar weten deze mannen wel, welk lot zij in den arbeidsinzet tegemoet gaan?

Weten zij wel, welke ontberingen de gedeporteerde Nederlanders hebben te doorstaan in de arbeidskampen?

Weten zij wel, dat daar geen verwarming, geen voldoende voedsel, geen dek en geen verzorging is?

Weten zij wel, dat daar honderdduizenden een langzame dood sterven van vocht, koude, ziekte, honger en ellende?

Landgenooten!

Laat U toch niet misleiden door de Duitse propaganda. Het leven thuis is altijd nog beter dan het menschonteurende slavenbestaan bij de vijanden van het Nederlandsche Volk.

Verliest den moed niet! Blijft bij elkander, biedt de ellende het hoofd en houdt vol! De zwaarste maanden staan ons nog te wachten, **MAAR ER KOMT EEN EIND AAN.**

Blijft hier! Meldt U niet!

Als de nood het hoogst is, is de redding nabij.

DE SAMENWERKENDE ILLEGALE ORGANISATIES.

VERZET.

VERZET.

VERZET.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

van de werkgevers dan met die van de ambtenaren. De contactman voor de werkgevers in het College van Vertrouwensmannen, Stikker, heeft een heel wat minder starre houding aangenomen in de reeks besprekingen die in deze dagen met de vertegenwoordigers van beide groepen zijn gevoerd, dan Hirschfeld en Louwes, ook al bleef Stikker het opportuniteitsprincipe huldigen, dat wil zeggen: niet melden, maar wel *Ausweise* aanvragen. Evenmin als deze ambtenaren was hij ingenomen met het feit dat de illegaliteit Londen om instructies had gevraagd zonder voorafgaand overleg, maar hij was en bleef bereid overeenkomstig de opdracht van de regering voor zichzelf te handelen — voor andere werkgevers kon hij niet spreken.

Nadat het conflict op 6 januari in zo'n kritieke fase was gekomen, dat de commandant van de Binnenlandse Strijkrachten, kolonel Koot, besloot de voorstanders van het aanvragen van *Ausweise* te kidnappen of met boksbeugels en ploertendoders te bewerken, bleek Stikker niet langer bereid alleen voor zichzelf overeenkomstig de opdracht van de regering te handelen, maar wilde hij ook andere werkgevers adviseren geen *Ausweise* aan te vragen. Daarbij had hij aan het College van Vertrouwensmannen (dat het niet eens was met het drieste en ondoordachte optreden van kolonel Koot) de voorwaarde gesteld dat de regering in Londen de hoge ambtenaren nogmaals zou wijzen op de verplichte medewerking aan het regeringsbesluit van 2 januari.

Pas op 17 januari werd een telegram naar Londen gestuurd — de redenen van deze vertraging zijn niet bekend — waarin het standpunt van de oppositie werd aangeboden. De regering werd erop gewezen dat, in geval van algehele afwijzing van *Ausweise*, er een algehele chaos zou ontstaan, gekenmerkt door een volledig gebrek aan voedsel en water met als gevolg de hongerdood voor velen, waarvoor de regering in laatste instantie toch verantwoordelijk diende te worden gesteld; het economisch leven zou totaal stagneren — ook de uitbetalingen aan onderduikers; wil de regering 'chaos en hongerdood als onafwendbare gevolgen van haar principebesluit (van 2 januari en nogmaals van 9 januari in een rede van minister-president Gerbrandy) aanvaarden en onverkort handhaven, of aan de leiders vrijheid en verantwoordelijkheid geven om met beleid en list te handelen?' Op de laatste vraag heeft de regering in haar instructie van 23 januari een rechtstreeks antwoord vermeden. Welzeker, zo verklaarde zij, 'ofschoon het beginsel dus gehandhaafd dient te worden, behoeft het geen betoog dat, bijaldien werkgevers wegen of middelen kennen die langs andere weg tot hetzelfde resultaat leiden,

namelijk niet wegvoeren en niet voor de Duitsers gaan werken, de regering daarmee instemt'. Op dit ogenblik was de oppositie van de werkgevers reeds zo goed als gebroken, mede dank zij de soepele houding van Stikker. De ondernemers zagen in de loop van januari in de meeste gevallen af van het aanvragen van *Ausweise*. Het verzet had daardoor een nog krachtiger positie verworven dan het had ingenomen bij de aanvang van het conflict met werkgevers en ambtenaren. Voor de verzetsbeweging bleef juist het beginsel gelden, ondanks de mogelijk-

actie was begin maart volledig doodgelopen. Het aantal mannen dat zich gedurende de periode van oproep aanmeldde, was, zoals gezegd, een teleurstelling voor de Duitsers. Een niet nader bekend gedeelte van dat aantal ontving overigens een 'voorlopige' vrijstelling en een ander, evenmin te schatten, gedeelte dook na de aanmelding nog onder. De Duitsers probeerden door razzia's, die enige dagen later werden ingezet, het aantal mannen te verhogen. Commando's van de *Sicherheitspolizei* en de *Wehrmacht* hebben tot

meer dan eens hun doel door het nemen van gijzelaars. Een deel van de mannen werd naar Duitsland vervoerd (berucht werd het kamp Rees), een ander deel bleef in Nederland. Enige duizenden zijn tewerkgesteld in de omgeving van Kampen. Een volledige kaart van transport en bestemming is niet meer te maken. De mannen hebben onder erbarmelijke omstandigheden moeten werken. Dit zou weldra blijken, toen, nog in januari, de eerste vluchtelingen en, reeds in maart, de eerste ontslagenen uit Duitsland

heid van het dubbelzinnig uitleggen van het regeringsantwoord. En dan zouden ook de ambtenaren zich hebben moeten schikken. Stikker heeft veel beter dan de ambtenaren begrepen dat het standpunt van de regering hoog gehouden moest worden. De ambtenaren zijn niet van hun standpunt afgeweken en hebben het listige beleid tot het verkrijgen van vrijstellingen voortgezet. Desondanks heeft ook hun tactiek geleid tot moeilijkheden met de bezetter, omdat zij niet wilden afwijken van het standpunt dat ieder aangevraagd *Ausweis* reeds bij voorbaat gegarandeerd diende te zijn. Ook deze tegenstand heeft Liese niet weten te breken, ondanks de druk die hij bleef uitoefenen op de overheidsinstellingen. Zijn

in april in het westen, noorden en oosten van het land vele razzia's op kleine schaal uitgevoerd ter controle van persoonsbewijzen en *Ausweise*. In enkele gevallen organiseerden zij, zoals in Dordrecht op 12 en 13 januari, nog een drijfjacht 'in Rotterdamse stijl'. Andere plaatsen volgden: Leiden, Gouda, Delft, Amsterdam en Hilversum, vele dorpen en kleine stadjes, willekeurig door elkaar. Niet zelden maakten de Duitsers zich hierbij schuldig aan roof en plundering; ook volgden zij niet altijd een vaste regel ten aanzien van de vrijstellingen. Zowel in het oosten als in het westen bleven zij ondertussen ook door middel van bijzondere oproepen mannen werven voor graafwerkzaamheden. Hierbij bereikten zij

terugkeerden naar Oost-Nederland: de meesten zaten onder de luizen en velen, 'terwijl de ontlasting van hun lichaam droop, met verschrikkelijke verwondingen, pus, pus en nog eens pus', zo constateerde men in een ziekenhuis in Doetinchem. Midden januari had Goebbels als *Reichsbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* nog beweerd dat dank zij zijn inspanningen 'die ersten herrlichen Erfolge' zichtbaar waren 'und doch ist alles zu spät. Endgültig vorbei...'. Zijn handlanger in Nederland, Liese, is met de noorderzon naar Duitsland vertrokken, zonder achterlating van zijn voornaam, toen de eerste met luizen bedekte arbeidsslaven begonnen terug te keren.

DE SITUATIE IN HET WESTEN
VAN HET LAND

HONGER EN KOU

M. G. EMEIS JR.

Cas Oortuys

Zondag 17 september 1944: luchtlandingen bij Arnhem en stillegging van het Nederlandse treinverkeer. 's Avonds begint de *Wehrmacht* de installaties op Schiphol op te blazen en in brand te steken. De volgende dag wordt ter besparing van elektriciteit de sluiting van alle bioscopen en theaters bevolen.

In de Amsterdamse en Rotterdamse havens worden gigantische vernielingen aangericht. Tot zinken gebrachte schepen versperren het Noordzeekanaal en de haven van IJmuiden. Tweehonderd meter Schellingwouderdijk worden ondermijnd.

De Amsterdamse trams rijden sinds 3 oktober alleen nog 's morgens tussen half zeven en half tien en 's middags tussen drie en zes uur;

een week later wordt alle tramverkeer gestaakt. De winkels openen om tien en sluiten om vier uur. De gaslevering beperkt zich tot een uur tussen de middag en anderhalf uur vóór het avondeten. Bruidsparen mogen niet meer per rijtuig naar stadhuis en kerk. In de Bank van Lening opent de gemeente Amsterdam een ruilbeurs onder overheidstoezicht.

Op 17 oktober roept Amsterdams burgemeester Voûte vrijwilligers op voor het rooien van aardappelen in Drente. Weliswaar zijn de Duitsers bereid de Drentse boeren en landarbeiders die voor de *Wehrmacht* graafwerk verrichten, weer vrij te geven voor hun landbouwwerk, maar deze arbeidskrachten zijn nodig voor het roggezaaien. Evenals in vorige jaren,

doch nu in groteren getale, zijn aardappel-rooiers van buiten Drente nodig. Komen die niet opdagen, dan staat men volgens het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening voor een dilemma: 'óf de aardappelen blijven in de grond zitten óf de rogge voor het volgende jaar wordt niet gezaaid; in beide gevallen lijdt onze voedselvoorziening een onherstelbaar verlies, hoe de oorlog verder ook moge verlopen'.

Op 20 oktober vertrekken de eerste 570 arbeiders van Amsterdam naar Lemmer. Nog een paar duizend volgen. Vier of zes weken later keren de rooiers ongedeerd huiswaarts. Maandag 23 oktober beginnen de hoofdstedelijke centrale keukens met de warmvoedselverstreking aan de gehele bevolking. Het tarief

is twintig cent per driekwart liter, na vier dagen verminderd tot een halve liter.

Na de stopzetting van de gaslevering op 25 oktober worden de houtbronnen, publieke zowel als particuliere, intensiever aangeboord: bomen en heesters, leegstaande woningen, houtblokjes tussen de tramrails. Medio november wordt het Vondelpark wegens 'houtroof en vernielingen' voor het publiek gesloten. Op de eerste zondag in december gaat het broodrantsoen omlaag: voortaan 1000 gram per week. Om het vervoer te water van agrarische produkten te organiseren en te stimuleren wordt begin december de Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening opgericht. 'De stichting slaat onmiddellijk in', aldus Hirsch-

Links: vooral in de grote steden brachten in de hongerwinter velen zo hun dagen door, in bed althans een beetje beschut tegen de kou en door een minimum aan beweging levend op het kleine beetje beschikbare calorieën.

Rechts: in december 1944 begonnen de massale hongertochten naar het platteland. In soms lange karavanen trokken de stedelingen 'de boer op' voor een handjevol eten.

feld, die de Centrale Rederij voor de voedselvoorziening van het westen des lands gedurende de laatste vijf bezettingsmaanden 'vrijwel beslissend' acht. Tussen 4 december 1944 en 21 april 1945 worden over het IJsselmeer 130.000 ton consumptieaardappelen aangevoerd, wat althans één kilo per persoon per week betekent. Voorts 21.000 ton graan en aardappelmeel en 18.000 ton diversen zoals grutterswaren, kaas, koolzaad, melkpoeder en pootaardappelen. Ook de aanvoer van de Zuidhollandse eilanden is niet onaanzienlijk, doch verdwijnt grotendeels in de zwarte handel. Een volwassene heeft in zijn voedsel per dag 2200 à 2400 calorieën nodig. Volgens gegevens van de Geneeskundig Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid dr. C. Banning daalt de voedingswaarde van het distributiekpakket als volgt: 1600 calorieën in 1941—1943, 1550 in de eerste negen maanden van 1944, 1300 eind oktober, 950 eind november en 550 medio december: een kwart van het benodigde. Deze cijfers zijn aan de lage kant, maar ook als men voor december op 700 à 800 calorieën per dag komt, blijft dit ver onder het noodzakelijke minimum. In Amsterdam maken de Duitsers op 18 december de elektrische centrale Noord onklaar, drie dagen later registreert men de honderdtwintigste tyfuspatiënt, op 23 december valt abnormaal vroeg de vorst in.

In december zijn de massale hongertochten begonnen. De stad trekt naar het platteland. Plotseling zijn de bordjes verhangen. Was de boer afhankelijk van de stedeling, nu is de stedeling afhankelijk van de boer. In zijn — speciaal op Amsterdam gerichte — dissertatie 'Hongertochten' geeft Kruijer als zijn indruk dat er voor tal van trekkers alleen goede en slechte boeren zijn: 'Deze kwalitatieve tweedeling is kenmerkend voor de gespannen nerveuze situatie.' Het contact met enkelen leidt tot een oordeel over allen. Iemand prijst 'de hele bevolking van Overijssel' om haar vriendelijkheid. Iemand anders generaliseert in het negatieve: 'De boeren in Gelderland, in één woord rotboeren!' A ruilt een stukje beeld-

houwwerk voor bonen, spek en worst. B mag een erwtensoeppan uitlikken, C gratis aardappelen rapen achter een ploegende tractor. D vraagt één suikerbiet en krijgt één winterwortel. E brengt op zijn handkar geen voedsel mee naar huis, maar zijn onderweg van uitputting gestorven vrouw. F prijst: 'De boerin waste en verbond mijn voeten en gaf me een paar sokken.' G gaat met een gebroken fietsketting naar een rijwielhersteller, vraagt een nieuw boutje te koop en krijgt ten antwoord: 'Donder maar op met je rotkar.' H en J mogen op een boerderij gratis eten en slapen en krijgen de volgende ochtend brood mee. K ziet een raam opengaan en een hand verschijnen met een plat bord pap en twee lepels en zegt: 'Hee

Vele boeren verrichten weken achtereen wonderen van hulpvaardigheid en naastenliefde, maar tenslotte groeit ook hun de situatie boven het hoofd. De Haarlemmermeer bijvoorbeeld wordt dagelijks overlopen door hongerkaravanen uit Amsterdam, Haarlem, Leiden en Den Haag. Remmend werkt ook het wangedrag van hongertrekkers die 's nachts aardappelkuilen leeghalen, kippen slachten en clandestien koeien melken. Lederen paardtuig wordt gestolen, omdat men er schoenzolen uit kan snijden. Rijwioldiefstal is schering en inslag. Door schade wijs geworden boeren nemen dan ook van overnachters de persoonsbewijzen in, soms sluiten zij gedurende de nacht hun gasten op in stal of schuur.

Cas Oorthuys

juf, of je geeft een bord te weinig of je geeft een lepel te veel.' L treft het beter: 'Voor we naar bed gingen, kregen we ieder twee borden pap en acht boterhammen. We hieven haast een hoeraatje aan.' M krijgt voor twee mooie overalls 75 pond tarwe uitgewogen. N krijgt een extra-mud aardappelen, als in het gesprek de boer N's vader blijkt te kennen. O werkt op een boerderij een week voor kost, inwoning en een mud tarwe. Onderzoek naar ongedierte en zweren op een rodekruispost ervaren de hongertrekkers niet als vernederend, maar als welkome medische hulp. Sommige boeren plaatsen borden aan de weg: 'Linnenkasten vol, Ruilen niet meer.' Anderen plakken biljetten met 'Mond- en klauwzeer' op het hek.

Amsterdam heeft door zijn geografische ligging het voordeel dat zijn hongertrekkers in Noord-Holland en West-Friesland het rijk vrijwel alleen hebben. Hoe verder men van de grote bevolkingscentra in het westen verwijderd raakt, des te gunstiger zijn de resultaten van de voedselhalers. Het geringere aantal hongertrekkers stelt de boeren daar niet voor onoverkomelijke problemen en bovendien groeien het medelijden met en de bewondering voor de 'statters', die hun handkarren en fietsen met aanhangwagentjes, al dan niet voorzien van fietsbanden, honderden kilometers door de vrieskou moeten voortzeulen. Rector S. Mol van het Onze Lieve Vrouwegasthuis in Amsterdam levert een bijzondere prestatie

door met een vloot van elf Volendammer bidders naar Friesland te zeilen en met vijftigduizend kilo aardappelen terug te komen. Werknemers van veelal stilliggende bedrijven krijgen vrijaf om op hongertocht te gaan; in de hoofdstad krijgt vijfenveertig procent van hen het loon doorbetaald. Grote bedrijven sturen vertegenwoordigers onder meer naar de woensdagse 'graanbeurs' te Middenmeer in de Wieringermeer. Daar worden ook tweedehands auto's en motoren voor acht respectievelijk vier mud tarwe geruild. Complete huis- of slaapkamerameublementen 'doen' vijf à zes mud. De tarweprijs loopt op tot 2200 gulden per mud. Een niet-landbouwende Wieringermeerder rapporteert dat een boer in zijn om-

geving een tiental radiotoestellen bezit, alsmede drie piano's, twee orgels, minstens een dozijn accordeons en ook zeker een dozijn schrijfmachines. Anderzijds bericht een ambtenaar in diezelfde Wieringermeer: de boeren hier voeden ongeveer zeventienhonderd onderduikers, onderhouden hun families tot in de tiende graad plus zijtakken plus kennissen en vrienden, staan grote voedselvoorraden af aan de verzetsbeweging, leveren voedsel aan inkoopcommissies van grote bedrijven en kerkelijke organisaties, reiken traditiegetrouw bij het dorsen 'klusjes' uit aan iedereen zonder er ruilartikelen voor te eisen, verschaffen de hongertrekkers duizenden maaltijden en herbergen er zeer velen.

De Nederlandse boer, wiens economische positie tussen de twee wereldoorlogen zorgwekkend was, die overheidssteun moest aanvaarden en zich niet gewaardeerd en niet begrepen voelde, kan en wil nu voor zijn produkt een goede prijs maken. Zijn egoïsme is niet groter dan dat van de stedeling die, 'verkerende in de grensstrook tussen leven en dood', geheel en al is ingesteld op de verwerving van voedsel. De boerenbevolking reageert normaal op haar monopoliepositie van voedselbezitter, namelijk zoals elke andere bevolkingsgroep zou reageren. In de hongerwinter blijkt overigens duidelijk dat sociale, juridische, ethische en religieuze normen bij de grote meerderheid der boeren het machtsstreven beperken; van *rück-*

Fotoarchief Spaarnestad

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Links: een manier om aan brandstof te komen was het weghalen van houtblokjes tussen de tramrails in de grote steden van het westen.

Linksonder: een schrijnend beeld uit Den Haag. Hongerige kinderen likken de gamellen van de centrale keuken schoon.

Rechts: stedelingen op hongertocht. Velen in het westen van het land maakten in deze dagen lange reizen, tot in Overijssel toe. Lang niet altijd hadden ze succes.

Rechtsonder: Haagse schoolkinderen genieten van de maaltijden, verstrekt door het Interkerkelijk Bureau Noodvoedselvoorziening.

sichtsloser Erwerb is volgens Kruijer slechts in enkele gevallen sprake. Voor trekker en boer is het moeilijk een houding te bepalen. In uwe lijnen kan de hongerwintersituatie worden geschetst als een evenwichtsstoornis in de sociale structuur, die het gevolg is van vormverandering van economische verhoudingen. In januari 1945 gaat het grootstedelijke bomenbestand voor de bijl. Uit een Amsterdams dagboek: 'Alle bomen van de kade zijn er vandaag aangegaan.' 's Middags ging de eerste en toen was er geen houden meer aan. Met trekzagen waren ze in een wip geveld en de mensen vlogen erin als kraaien. Eerst de kleintjes en vervolgens de grote. Amsterdam ziet er afgrijselijk kaal en verveloot uit. Ik ben benieuwd

waar we in maart of april op moeten koken.' In Amsterdam wordt het Gemeentelijk Bureau voor Lijkbezorging opgericht, dat optreedt wanneer een particulier ondernemer niet binnen vijf dagen kan begraven; het aantal door dit GBL uitgevoerde begrafenis loopt in het vroege voorjaar van 1945 op tot boven de driehonderd per week. In Rotterdam worden doden, ongekist en bijna ongekleed, bij tientallen tegelijk per sleperskar naar de begraafplaatsen gereden. Sinds de uitschakeling van de elektriciteit hangen uit duizenden brievenbussen touwtjes, die binnenshuis corresponderen met koebellen, rammelaars en soortgelijke lawaaimakers. Scholen moeten sluiten, de meeste kapperszaken gaan dicht, huisvuil

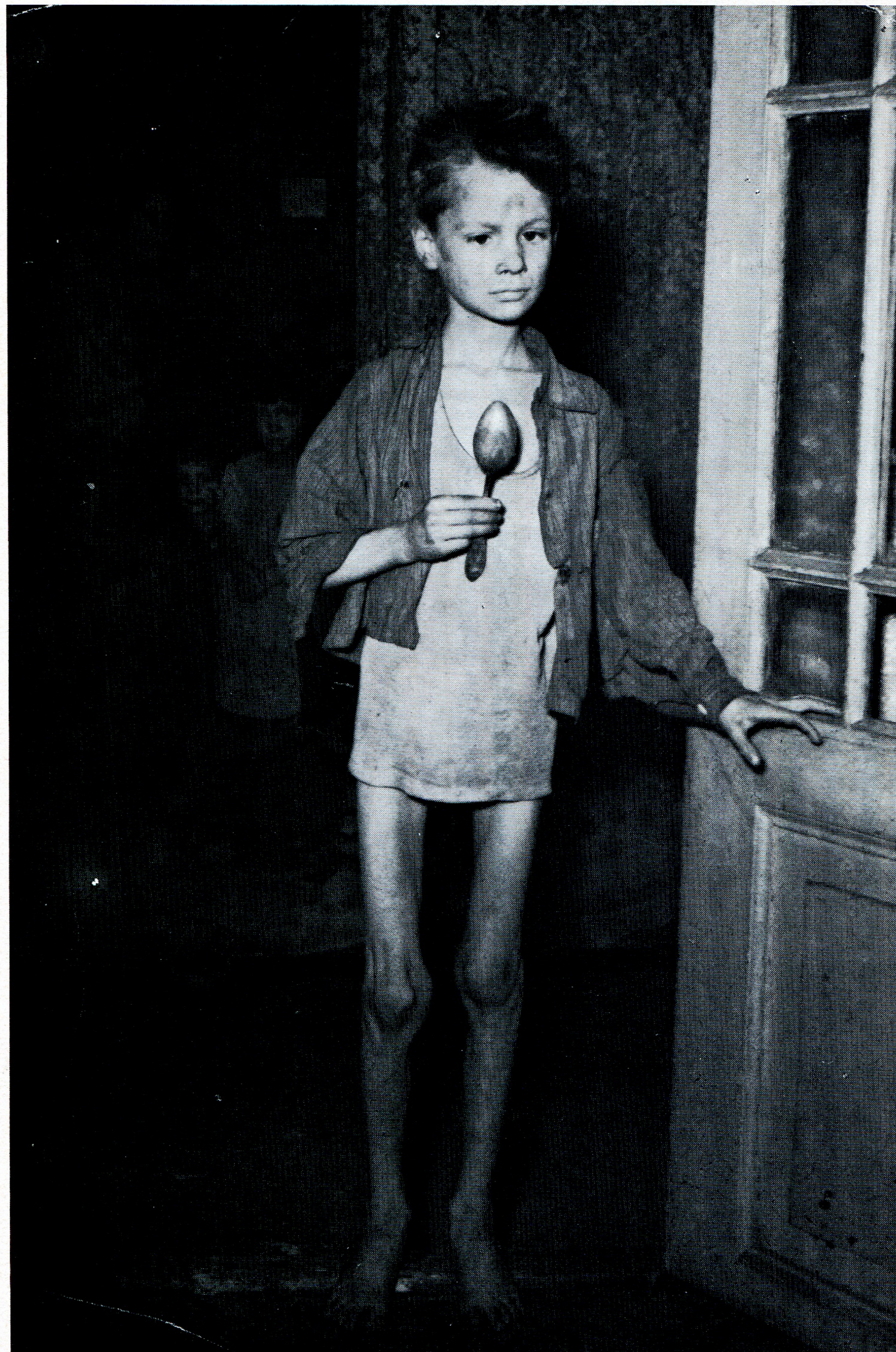

wordt eens per week in handkarren opgehaald, bakkers nemen proeven met suikerbietenmeel in het brood. Kinderen verzamelen schillen die per tien kilo bij boeren inwisselbaar zijn voor één liter melk. Men spit veen om het tot turf te drogen. De voedselnood in het westen wordt zo groot, dat Seyss-Inquart ertoe te bewegen blijkt op 26 januari een met Duits personeel bemande goederentrein uit Oost-Nederland aardappelen te laten aanvoeren voor de centrale keukens in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Twee dagen later arriveren in Delfzijl de eerste twee schepen met broodmeel en margarine van het Zweedse Rode Kruis; de distributie ervan kan echter pas enkele weken daarna beginnen. In de nacht

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

van 30 op 31 januari valt na vijf weken onbarmhartig strenge vorst eindelijk de dooi in. In de week van 27 januari tot 3 februari daalt de calorische waarde van het Amsterdamse distributiepakket tot 500 per dag, nog geen kwart van het benodigde. In Rotterdam brengt een gouden ring drie broden op, op het Noordplein verwerft 'het pindastuk', gemaakt uit gepofte tarwe en wat suiker, lokale vermaardheid: het weegt veertig gram en kost vijf gulden. Andere zwarte prijzen in de Maasstad zijn 50 gulden voor een brood, 70 voor een kilo vlees, 120 voor een kilo suiker, 240 voor een kilo vet en 700 voor een mud aardappelen. Een ei kost drie rijksdaalders, één merksigaret vier en één toffee een gulden, een half onsje

Linksboven: nood maakt vindingrijk. Toen de brandstof schaars werd, verschenen er minuscule noodkacheltjes, die met een minieme hoeveelheid hout gestookt konden worden.

Links: een maar al te bekend beeld uit de hongervinter 1944—1945. Zowel hoeveelheid als kwaliteit van het voedsel daalde sterk, hongeroedeem werd een vertrouwde ziekte en het aantal hongerslachtoffers steeg snel.

shag vijfenveertig en een fles jenever honderdvijftig gulden. In Amsterdam wordt de vuilverbranding stilgelegd, dreigt de riolering spaak te lopen en stijgt het aantal opgebaarden in de Zuiderkerk tot 135. In de zwarte handel duikt een nieuw artikel op: biljetten met het opschrift 'Diphtherie' en 'Roodvonk', die per stuk vijftwintig gulden opbrengen en door de kopers op hun huisdeuren worden geplakt om huiszoeking af te wenden.

Op gereformeerd initiatief in Den Haag-West is eind 1944 het Interkerkelijk Bureau Noodvoedselvoorziening (IKB) opgericht, waarin velen ten bate van de bedreigde jeugd een tweeledig doel nastreven: verstrekking van warme maaltijden en uitzending naar streken waar schraalhans géén keukenmeester is. Per vrachtauto en binnenschip worden in het eerste kwartaal van 1945 duizenden kinderen in de noordelijke en oostelijke provincies ondergebracht. Uit die gebieden komen ook de steeds aanzienlijker hoeveelheden grondstoffen voor de warme maaltijden in Den Haag: in januari 93.000, in februari 190.000 in maart 397.000 en in april 541.000 kilo aardappelen, groenten, granen, peulvruchten en melkpoeder.

Op 9 januari begint men in samenwerking met het Interkerkelijk Overleg (IKO) op tweëntwintig uitdeelposten driemaal per week een warme maaltijd te verstrekken aan 5700 kinderen van zes tot zestien jaar, geselecteerd door medische keuring. Begin februari is hun aantal al 28.000, vermeerderd met 200 volwassenen wier lichaamsgewicht meer dan dertig procent beneden het normale is gedaald. Begin maart profiteren ook 14.000 drie- tot en met vijfjarige kleuters van de interkerkelijke noodvoeding. Het aantal uitdeelposten in Den Haag, Scheveningen, Voorburg en Rijswijk groeit van tweeëntwintig tot tweehonderd. De distributie van (niet tot maaltijd bereide) levensmiddelen bedenkt ook ziekenhuizen, tehuizen en stille armen, maar hooftzaak is en blijft de warme maaltijd voor ieder die ondervoed is of dreigt te worden. In de laatste week voor de bevrijding deelt het IKB drie of zes

M. C. Meyboom

maaltijden uit aan 13.750 kleuters, 32.750 kinderen en 28.500 volwassenen: in één week een kwart miljoen maaltijden voor 75.000 personen — een fantastische prestatie. Curiositeitshalve zij vermeld dat Seyss-Inquart op 7 januari tegen de Nederlandse secretaris-generaal Hitschfeld zegt geen bezwaar te hebben tegen het IKO, maar wel tegen de vele anti-Duitse leden van IKO-comités. Hoe anti-Duits het *gehele* IKB-IKO is, weet Seyss-Inquart niet: ook duizenden onderduikers en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten behoren wekelijks tot de punctueel bedienden. In het eerste kwartaal van 1944 stierven 1736 Rotterdammers, in het eerste kwartaal van 1945 waren dat er 4279, twee en een half maal

zo veel. Vrouwen blijken, zoals steeds, taaier dan mannen: Van de 1736 doden in 1944 zijn 50 procent mannen en van de 4279 in 1945 zijn dat er 72 procent. Het percentage verhongerden vliegt per maand omhoog. In Rotterdam sterven in januari 904 personen, in februari 1434 en in maart 1941; in januari is verhongering de doodsoorzaak van 10 procent van het aantal overledenen, in februari is dit percentage al gestegen tot 33 en in maart tot 48. Ook de gewelddadige dood eist meer slachtoffers dan ooit. Tussen 1 januari en 5 mei 1945 is het aantal 'officiële' executies door de Duitsers 1579, in de jaren 1940 tot 1944 was dat totaal 1228.

De huisartsen zijn niet minder overbelast dan

hun collegae in de ziekenhuizen. De wijk-bureaus van de Utrechtse GGD behandelen 500 schurftgevallen in 1941, 4600 in 1943 en 10.900 in 1945. Tegen schurft is sinds lang de beproefde zwavelkrijt-groenezeeppzalf nergens te koop en tegen hoofdluis kan niemand een stalen netenkam aanschaffen. In de laatste honderd dagen voor de bevrijding wordt in Utrecht 37 gram zeep gedistribueerd en in Amsterdam geen enkele gram. Met ingang van 14 april levert de centrale keuken in Amsterdam nog maar om de andere dag voedsel, op 24 april volgt de algehele sluiting wegens brandstofgebrek. Vijf dagen later beginnen geallieerde bommenwerpers hun voedselbom-bardement.

ENFIN, WE LEVEN NOG

Lieve Peter,

Het is een buiige zondagmiddag — 8 oktober 1944. Door het keukenraam zien we de populierentop heen en weer zwaaien en daarachter vegen grijze wolkenflarden door de lucht. Wij — Tineke en ik — zitten aan weerskanten van de keukentafel aan je te schrijven. Wij schrijven in de keuken omdat het in de huiskamer te koud is. Met behulp van het elektrisch kacheltje kunnen we hier de kou nog aardig verdrijven. Het is vandaag de laatste dag dat we elektriciteit hebben. Morgenavond gaan we dan maar om 7 uur naar bed. Dat zal onze schoonheid in ieder geval ten goede komen, want slaap voor middernacht werkt verjongend. Wat er zonder elektrische stroom van allerlei moet terecht komen, weet ik niet. Waarschijnlijk valt ook het gas deze week uit, zodat we dan ter gaarkeuken moeten trekken. Jaap van Hoef moet er morgen al heen omdat zij elektrisch koken.

Iedereen is nu alleen nog maar bezig met het probleem van voeding en warmte. Deftige heren sjouwen met stukken boomstam en hele scharen schoffies hangen aan de boomtakken om ze er door hun gewicht af te laten knappen.

Sedert 17 september 1944 is ons land weer oorlogsterrein. (...)

De meeste mensen hebben nog geen kolen. Wij, dank zij ouderling Kempink wel. Maar we mogen ze niet gebruiken! 'k Heb ook nog drie dikke kaarsen, maar die bewaren we tot de nood op het hoogst is.

We moeten nu om 8 uur binnen zijn. Over een poosje om 7 uur. Dat hangt samen met het vroeger donker worden.

Als het geen maanden duurt, gaan we nog niet van honger dood. (...)

Zaterdag 18 november 1944. Bij een pitje en met een potlood schrijf ik verder. Vulpen verdwenen. Er verdwijnen heel veel waardevolle dingen. Sinds weken geen gas en elektriciteit. Ik heb nog geluk met m'n kolen, 4 mud. Vroeger 20 mud. Hoe is 't mogelijk! Wat zullen we zuinig zijn na de oorlog. Verleden week zaterdag is mijn broer Jan bij de razzia's in Rotterdam opgepikt. Alle mannen van 16 tot 40 jaar zijn weggevoerd. Er zullen er natuurlijk ook wel ontkomen zijn. (...)

(...) 20 november 1944. Vanmorgen was er van de post dit briefje uit de Wieringermeer.

Beste Nicht, Van uw schoonzuster hoorden we

dat ge alleen met uw dochttertje in Amsterdam woont en misschien wel wat levensmiddelen gebruiken kunt. Daar er juist besloten is kinderen uit Amsterdam naar de Wieringermeer te zenden, zullen wij graag uw dochttertje bij ons ontvangen. Hartelijke groeten, mede van mijn vrouw en kinderen, uw neef Arie.

Die Arie is een neef van Peter. Ik ken hem niet. 20 november. Tineke danste in het rond, toen het pak met 'levensmiddelen' door Tante Marjo bij de opgegeven boot was gehaald. Zij heeft nog een fiets, al is 't er een met houten banden. Ze is particulier verpleegster en in haar vrije tijd altijd bij ons.

We eten verrukkelijk! Echt tarwebrood met roomboter! Zal ik proberen haar naar de Wieringermeer te sturen? 'Als jij me brengt, wil ik wel', zegt ze, als we 't er over hebben. Maar jij in Duitsland, zij ergens in de Wieringermeer en ik hier in Amsterdam. Als er daar iets gebeurt en ik ben niet bij haar... Ik denk, dat ik maar schrijf, dat ik haar na Kerstmis zal proberen te brengen. Tot zolang kunnen we 't in ieder geval wel uithouden. 'k Zal er maar vast een foto van haar bij doen. Op 28 november '44 kreeg ik weer een kort briefje uit de Wieringermeer van neef Arie.

Beste Nicht, Wij hadden juist een mooie verzendinggelegenheden en daarom ontvangt u hierbij 2 zakken aardappelen. Dagelijks horen wij dat het in Amsterdam moeilijk is met de voedselvoorziening en daarom zal het wellicht van pas komen. 't Was wel aardig om een kiekje van uw dochttertje te ontvangen. Wij zullen hopen dat ze haar vader spoedig terugziet. Met hartelijke groeten, mede namens mijn vrouw en kinderen. Arie. Nog diezelfde dag kwam er een vrachtauto voor de deur en de chauffeur droeg de zakken aardappelen naar boven. Wat waren we er blij mee. (...)

Op het noodkacheltje dat bovenop de potkachel staat heb ik koekjes gebakken van tarwe (gemalen in de koffiemolen). We hadden nog wat koolzaadolie. Ze smaakten ons heerlijk! Vlak voor 12 uur begonnen de Duitsers bij het afweergeschut lichtkogels af te schieten. Tineke en ik keken er gefascineerd naar. Het was prachtig, al die gekleurde ballen, maar ook luguber. Daarna werd het donker en stil en koud. We gingen haastig naar bed. Tineke slaapt al uren. Vanmorgen — 7 januari — een brief van mijn moeder, gedateerd 21 december 1944.

Lieve Greet, We hebben je brieven ontvangen.

Ik schrijf maar direct terug want aanstonds is 't weer donker en dan houdt alles weer op. We hebben net gegeten groene erwten en peen. Aardappelen hebben we al in geen weken gehad. Ko is nu weg om tarwe. 'k Zal blij zijn als 't in huis is dan kunnen we de eerste weken weer verder. Ook zal hij proberen een mud aardappelen te kopen en de volgende week gaat hij naar een adres om turven. Zo hopen we de kou en honger buiten de deur te houden.

Volgende week gaat de kastanjeboom er ook aan, dat gaat me wel aan m'n hart, maar de andere kinderen willen er ook graag wat van en de meeste kou komt nog denk ik, dus daar moet hij voor wijken. Overal, ook voor ons huis halen ze 's avonds bomen weg, bakkerwagens worden geplunderd en er zal wel meer gebeuren waar wij niet van horen.

We wensen jullie een gezegend nieuwjaar en hopen dat de toestand spoedig beter wordt. Ik zal Tineke een kaart sturen.

Hartelijke Groeten. Je liefhebbende moeder.

P.S. Er schijnt hier in de stad weer iets gebeurd te zijn, we moeten om 6 uur binnen zijn en mogen pas om 8 uur 's morgens weer op straat. (De kastanjeboom is als slachtoffer gevallen!) Woensdag 7 februari '45. De kolen zijn op. Ben ik toch te royaal geweest? Het koken doet het hem! Enfin, we leven, al is 't maar half. Ik ga toch maar proberen Tineke zo gauw mogelijk naar de Wieringermeer te krijgen. Er is niets meer. We hebben 1 kg aardappelen en 1 half broodje per week, maar meestal zijn ze met het leveren 4 weken ten achter. Tot nu toe leefden we van wat we van familie en vrienden gekregen hadden, maar dat zal nu toch heel gauw op zijn. (...)

(...) In de maand april heb ik vaak aan een woord uit de bijbel moeten denken. Ergens staat: 'En de honger nam toe in het land.' (...)

29 april. Vandaag, zondag zijn door Amerikaanse en Engelse vliegtuigen voedselpakketten uitgeworpen. Ik heb wel de vliegtuigen gezien die de pakketten uitwierpen maar het is niet bij ons gebeurd. Ik had het wel graag willen zien. Het moet een geweldig moment geweest zijn.

(fragmenten uit de correspondentie van een Amsterdamse huisvrouw.

Uit: 'De lange nacht', door M. Smedts en C. Troost — A'dam 1965)

DE ILLEGALITEIT

VERZET AAN DE LIJN

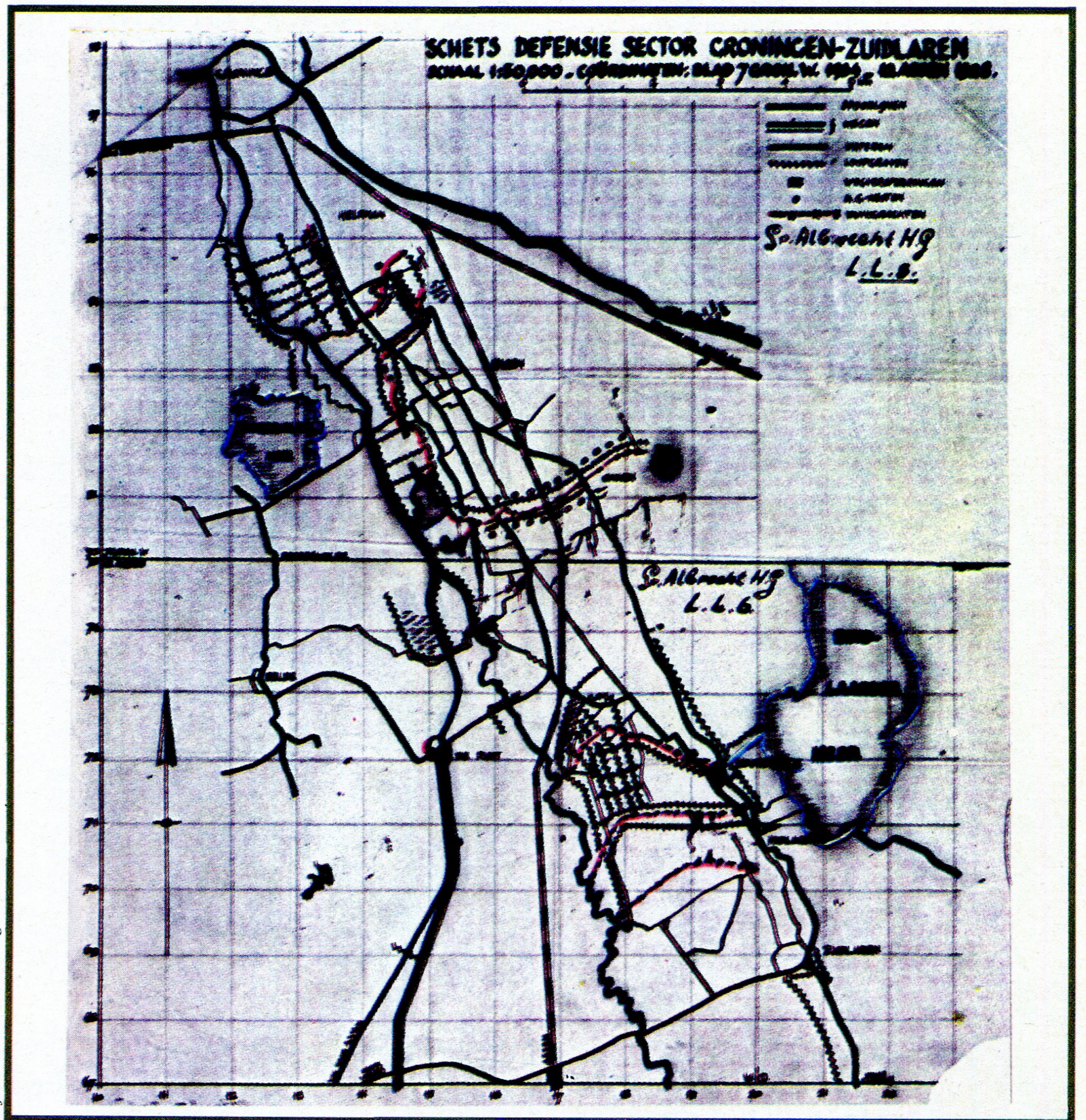
J. MEULENBELT

De begintijd van deze 'tweede bezetting' vertoonde op verzetsgebied één opvallende overeenkomst met die van de 'eerste': de groeiende belangstelling van velen voor ondergrondse, paramilitaire activiteiten. Aanvankelijk in de verwachting van een onmiddellijke bevrijding, na de teleurstelling van 'Arnhem' toch nog in de hoop op een spoedig einde van de oorlog, hebben tallozen die niet of nauwelijks aan de illegaliteit hadden deelgenomen (doch wel als onderduiker de hulp ervan hadden gevonden), zich via hun 'contacten' aangemeld bij groeperingen van het gewapend verzet. De toeloop was zó groot, dat de landelijke commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, H. Koot, voor bezet gebied al op 11 oktober opdracht gaf de werving van deze 'septemberridders' stop te zetten. Nadien werd bepaald dat zij die na 30 november waren toegetreden, niet mochten worden erkend als lid van de BS. De Binnenlandse Strijdkrachten werden onderverdeeld in een 'strijdend gedeelte' en een 'voorlopig nog niet strijdend gedeelte'. Het laatste had zo ongeveer de positie van het papieren schaduwleger uit de eerste bezettingstijd. Het strijdend gedeelte bestond uit losse plaatselijke groepen, die in hoofdzaak het karakter behielden van de knokploegen uit de voorgaande jaren, met dien verstande dat zij door de ruime aanvoer van wapens door de lucht (de eerste grote dropping had eind augustus 1944 plaatsgehad) over veel betere mogelijkheden beschikten dan tevoren. Het verzet had in enige sectoren zijn hoogtepunt achter de rug (het onderduikwerk raakte zelfs op de achtergrond), maar in andere zou de climax nog komen. Dit geldt vooral voor de bevordering van de geallieerde oorlogvoering, en dat dan minder door de ontplooiing van de BS als wel door de grandioze ontwikkeling van het inlichtingenwerk en van de daarmee samenhangende verbindingen: de geheime zenders en de telefoon- en koeriersdiensten in bezet gebied en door het front heen. Deze ontwikkeling vond plaats ondanks het teleurstellende verloop van de krijgsverrichtingen; ondanks de toenemende wreedheid van de bezetter; ondanks de enorme toeneming van de technische moeilijkheden en ondanks enige gevoelige slagen die de *Sicherheitsdienst* de illegaliteit toebreacht. Er waren van de kant van de bezetter en zijn handlangers penetraties tot in de toppen van de grote verzetsorganisaties en de illegaliteit had, nu het front door Nederland liep, uiteraard te maken met een verhoogde activiteit van het Duitse politieapparaat. Daar kwamen nog de catastrofale gevolgen bij van de onvoorzichtigheden die menige verzets-

Van de vele koeriersdiensten in bezet gebied was de RR (Rolls Royce) de belangrijkste. Het overbrengen van materiaal over de grote rivieren (eveneens koerierswerk, maar meestal aangeduid met de term *crossings*) was daarentegen vooral het werk van de groep Albrecht. Het waren beide uitstekend georganiseerde verzetsgroepen, die overigens een wel zeer verschillende ontstaansgeschiedenis hebben gehad. De RR was voortgekomen uit de zogenaamde 'vrije groepen', die zich reeds vanaf

De groep Albrecht was niet ontstaan uit een binnenlands, maar uit een Londens initiatief. Ze dankt haar naam aan de agent 'Albrecht', die in de nacht van 11 op 12 maart 1943 boven Drente was gedropt en met het hoofd omlaag, en één been in de touwen verward, naar beneden kwam. Hij had een telefoniezender bij

Linkerpagina: de groep Carels maakte onder meer gebruik van het PTT-net, waarvan de mogelijkheden illegaal waren vergroot.

1942 hadden beziggehouden met de hulp aan vooral joodse onderduikers en die voor de regeling van hun financiële en technische problemen een zekere bundeling waren aangegaan. Hun behoefte aan gegevens over het lot van gearresteerde medewerkers leidde ertoe dat enige leden belast werden met speciale taken op dit gebied. Van het een kwam het

zich en had onder andere opdracht inlichtingen van militaire en economische aard te verzamelen. Illustratief overigens voor de verwevenheid van de activiteiten binnen en buiten bezet gebied is het feit dat deze jonge beroepsofficier ook vroeger al in bezet Nederland had gewerkt en medio 1942 als 'Engelandvaarder' naar Londen was vertrokken. 'Albrecht' is de eerste agent geweest die werd gedropt door het nieuwe Bureau Inlichtingen, dat na het falen van vroegere Nederlandse bureaus in Londen was opgericht. Hij slaagde erin een groep te vormen, die de grote schok van zijn arrestatie op 8 november 1943 — in Toulouse, hij was weer op weg naar Engeland — en het verloren gaan van de resultaten van een half jaar onaf-

DAPPERE ELS

In oktober 1944 vroeg men Els van Dalen of zij het zou aandurven door de Duitse linies te gaan. Men had een grote hoeveelheid microfoto's, die bezorgd moesten worden op het hoofdkwartier van prins Bernhard, dat in die tijd in Brussel was gevestigd. Het was van het grootste belang dat de foto's behouden aankwamen, want zij bevatten gegevens over alle Duitse troepen in Nederland, over de versterkingen, de verdedigingsplannen.

Els van Dalen aarzelde geen ogenblik. Zij vroeg alleen tijd om zich goed voor te bereiden. En terwijl de agenten de foto's in haar kleren naaiden en achter het deksel van haar poederdoos verborgen, nam zij 'lessen' bij een psychiater. Zij studeerde de rol in van een meisje dat ernstig overspannen is, op het hysterische af. Zij kreeg van hem ook een verklaring dat zij lijdende was aan een hevige shock tengevolge van de oorlogshandelingen. Zo stapte zij op de fiets, richting Gorkum. (...)

Zij zocht de commandant op, speelde haar rol

met al het talent dat ze bezat, en tenslotte kreeg hij medelijden met het radeloze meisje. Nou goed, ze mocht gaan. Maar eerst moest hij even haar koffer nakijken. Wat zijn dat? Brieven voor mensen in het zuiden? Maar u weet toch wel dat u die niet mag vervoeren? Dat konden weleens berichten voor de vijand zijn!

'U mag ze gerust openmaken. Weet u wat, u houdt de brieven en leest ze op uw gemak door. Mogen ze doorgezonden worden, wilt u ze dan voor mij posten?'

Dat vond de commandant een goede oplossing,

Boven: ook bij het verspreiden van illegale bladen speelden koerierssters een grote rol.

Links: in de herfst van 1944 liquideerde de illegaliteit in Haarlem SD-agent Krist.

Rechterpagina: instructie aan leden van de BS met een gedropt licht machinegeweer.

gebroken verkenningarbeid overleefde en zelfs de moed niet verloor, toen zij in april 1944 nogmaals haar leider — eveneens op reis naar Engeland — verspeelde.

Zowel de RR als de groep Albrecht, organisaties waaraan toch honderden hun medewerking verleenden, hebben bij een relatief hoog rendement tamelijk weinig arrestaties met dodelijke afloop gekend.

De RR heeft kans gezien de dienstregeling van zijn koeriersdiensten vrijwel zonder vertragingen te handhaven, weer of geen weer en zelfs onder de moeilijkste omstandigheden van technische of politionele aard. Het waren vooral meisjes die op vaste uren per fiets de vaste trajecten tussen de contactadressen onder-

hielden. Achteraf is het onvoorstelbaar wat daarvoor nodig was, niet alleen aan moed, vindingrijkheid, voorzichtigheid en doorzettingsvermogen, maar ook aan technische hulp. Alleen al de verwerving van fietsbanden, waarvan de prijs op de zwarte markt opliep tot f 1700, was een gigantisch vraagstuk. Soms kon het alleen maar worden opgelost door vorderingen op straat, in Duitse stijl en uiter-aard met behulp van Duitse uniformen. In de ogen van velen leek het erop dat al het werk in deze sector specialistenwerk was geworden: specialisten-verkenners gaven hun materiaal mee aan specialisten-koeriers, die hun voermiddelen, hun schoenen, hun kleren en hun eten weer kregen door het werk van

specialisten-fourageurs. Maar de grote resultaten die deze specialisten hebben behaald, zouden niet mogelijk zijn geweest zonder de hulp van honderden niet-gespecialiseerde medewerkers, die veelal geen notie hadden van de organisatie waarvoor ze werkten, maar die hun huis openstelden als contactadres of in hun woning langs een uitvalsweg een voor-kamer beschikbaar stelden als uitkijkpost. Er waren ook heel wat 'gewone burgers', zonder enige ervaring laat staan training op verzetsgebied, onder de bemanning van zulke uitkijkposten, die in nachtelijke uren en aan de hand van eenvoudige instructies tellingen verrichtte met betrekking tot het militaire verkeer. Tot de bevrijding toe zijn hier en daar ook

hij hield de brieven (die hij later inderdaad gepost heeft!) en Els kon naar de overkant. Zij fietste dwars door de vuurlinies. De gevechten waren in volle gang. Keer op keer moest zij dekking zoeken in greppels en sloten, maar zij bereikte haar doel. Onder de modder en met gescheurde kleren meldde zij zich bij een geallieerde legerpost, daar stapte zij in een jeep en reed naar Brussel. De foto's konden onbeschadigd worden afgeleverd.

(Uit: 'De dag waarop mijn vader hilde', door Dick Hendrikse — Den Bosch 1966)

snellere vervoermiddelen dan de fiets beschikbaar gebleven, zelfs auto's, al waren die in de algehele schaarste uiterst zeldzaam geworden. Ze konden alleen rijden met behulp van fraaie papieren, die bijna altijd het produkt waren van een falsificatiebureau, maar een enkele maal ook bij een Duitse instantie werden verkregen in ruil voor jenever.

De *crossings* sloten in alle opzichten aan op het eigenlijke koerierswerk. Verscheidene organisaties verlegden hun koerierslijnen naar punten in de buurt van het front, opdat hun zendingen zo snel mogelijk naar de overkant konden worden gebracht. Na het oprukken van de geallieerden in West-Brabant tot aan Bergse Maas en Amer werd de Biesbos het gebied dat het grootste aantal overtochten te zien heeft gegeven — of beter: niet te zien, want men probeerde uiteraard buiten het gezichtsveld van de Duitsers te blijven en voer vooral in donkere nachten. De groep Albrecht had in dit gebied twee vaste lijnen, waarvan er één achttien kilometer lang is geweest. Er zijn honderden tochten gemaakt en het waren beslist niet alleen inlichtingen die werden overgebracht. Er vond ook personenvervoer plaats: agenten van inlichtingendiensten, afgezanten van andere verzetsorganisaties, vliegers en geparachuteerde soldaten en zelfs door de illegaliteit krijgsgevangen gemaakte Duitse militairen. Mee terug kwamen: koeriers, apparatuur en geneesmiddelen. In zwaar beladen kano's is langs de *crosslines* veertig keer zoveel insuline het land binnengekomen als door droppings. Wie bedenkt dat eind februari 1944 de voorraad insuline in West-Nederland vrijwel uitgeput was, beseft dat dit voor zeker tienduizend suikerpatiënten van levensbelang is geweest. Ook de aangevoerde hoeveelheden vitaminen C en Halitran waren beduidend. Er werd bij de *crossings* overigens niet alleen gebruik gemaakt van kano's, maar op de duur ook van bootjes met buitenboordmotoren, aangedreven door benzine- of elektromotoren. Ook voer men niet altijd alleen; de *crosser* met het grootste aantal overtochten op zijn naam (drieënvijftig, de Duitse vuurpijlen, stormboten en mitrailleurs ten spijt) bevond zich in een konvooi van vijf bootjes, toen hij werd gegrepen.

Op het stuk van de verbindingen tussen bezet en bevrijd Nederland hebben de *crossings* een hoofdrol gespeeld. In een paar perioden en op verscheidene plaatsen hebben echter ook, dwars door het front heen, draadtelefoonverbindingen bestaan, die meermalen grote betekenis hebben gehad voor het overbrengen

Hans Sibbelee

van spoedberichten. In allerlei situaties maakten ze prompte acties van de geallieerde artillerie en luchtmacht mogelijk. De geheime telefoonnetten hebben naar alle waarschijnlijkheid echter hun grootste rendement opgeleverd in de verbindingen tussen de organisaties binnen bezet gebied. Zelfs in het korte bestek van dit artikel mogen op dit terrein twee diensten worden genoemd: de Centrale Inlichtingen Dienst en de groep Carels. Ze beschikten over: het nog maar ten dele geautomatiseerde, normale PTT-net, waarvan de bruikbaarheid voor het verzet sterk was vergroot door meesterlijk aangebrachte geheime schakelingen met nummers die soms uit meer dan twintig cijfers bestonden (dit net was

overigens slechts beschikbaar tot begin september 1944 toen de Duitsers alle interlokale verbindingen in het openbare telefoonverkeer afstopten); over het dienstlijnnnet van de PTT (waarvan de Duitsers tot eind oktober 1944 het bestaan niet kenden); over de eigen netten van de provinciale elektriciteitsmaatschappijen, met name in Noord-Brabant, Limburg en Gelderland (deze drie namen het leeuwedeel van de telefoongesprekken dwars door het front voor hun rekening); over enige meetkabelnetten van gemeentelijke energiebedrijven (vooral dat in Amsterdam; de centrale ervan is een tijdlang gevestigd geweest in de lijkenkamer van het Diaconessenhuis); over de eigen telefoonverbindingen van de Neder-

landse Spoorwegen; over een enkele militaire lijn die na 1940 was blijven liggen, en over de eigen kabels van de brandmelders in Amsterdam. Er zijn briljante vormen van illegale techniek ontwikkeld voor de steeds veranderende koppelingen van de netten en voor de camouflage van kantoren, waarvan er enkele steeds opnieuw moesten worden verplaatst. Wat overigens niet kon verhinderen dat vele medewerkers van deze illegale diensten gearresteerd en gefusilleerd werden. Ook van de draadloze telefonie is gebruik gemaakt, zowel in het verkeer tussen verzetsorganisaties als voor verbindingen met 'de overkant'. Geheime agenten spraken met ontvangstations in Engeland of met vliegtuigen of patrouilleboten die

inlichtingen die via deze verbindingen naar de geallieerden zijn gestuurd, hebben precisiebombardementen mogelijk gemaakt die de Duitse troepen grote verliezen hebben berokkend. Ook omgekeerd werkte het systeem, zodat bij bombardementen juist die objecten gespaard bleven, die voor de Nederlanders van groter belang waren dan voor de Duitsers. De militaire effecten van het inlichtingenwerk zijn uiteraard veel groter geweest dan die welke het gewapend verzet had kunnen hebben. Toch is het begrijpelijk dat er zowel een schaduwleger als een strijdend gedeelte in stand werd gehouden. Dat gebeurde waarlijk niet alleen omdat de illegaliteit het zo graag wilde; de geallieerden hebben er de wapens

Duitsers en de vele fusilleringen bleef de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, Koot, aandringen op het plegen van steeds meer sabotage. Peter Zuid (J. J. F. Borghouts), de vroegere gewestelijke sabotagecommandant van de landelijke knokploegen in Noord-Brabant en Limburg, kwam uit het bevrijde zuiden over om het bevel over het strijdend gedeelte op zich te nemen. De sabotage gold de meest uiteenlopende objecten en kreeg meermalen een andere doelstelling. Sabotageacties ter vernietiging van spoorbanen veranderden, toen de Duitsers de rails en de leidingen gingen slopen, in acties tot behoud ervan. In plaats van springladingen aan te brengen om het Duitse railverkeer te hinderen, begon men

Charles Breyer

speciaal voor dit doel boven Nederland of voor de Nederlandse kust verschenen. De radiotelefonie vormde, met de radiotelegrafie, overigens het meest kwetsbare verbindings-type. Het heeft meer tot de verbeelding gesproken dan alle andere communicatievormen, maar het rendement ervan is helaas omgekeerd evenredig geweest aan die belangstelling. De slachtoffers in deze sector waren talrijker dan in welke andere sector van de illegaliteit ook. Na de oorlog bleek de overlevingskans van geheime agenten, ondanks *security checks* en ondanks het vernietigen door de illegaliteit van een aantal peilwagens, slechts een op vier te hebben bedragen.

Tot zover de verbindingen. Een deel van de

Een Duitse auto, in de Tesselschadestraat in Amsterdam in brand gestoken door de KP. Na Dolle Dinsdag namen de sabotageacties toe.

voor over gehad en de moeite om deze 's nachts te droppen op radiotelegrafisch overeengekomen afwerpplaatsen. De droppings werden aangekondigd via Radio Oranje en de Belgische uitzendingen van de BBC. Hoe moeilijk de organisatie ervan ook was, moeilijker nog was het de wapens en springstoffen over soms grote afstanden te vervoeren. Ook de militaire training onder leiding van geparachuteerde instructeurs heeft natuurlijk veel hoofdbrekens gekost.

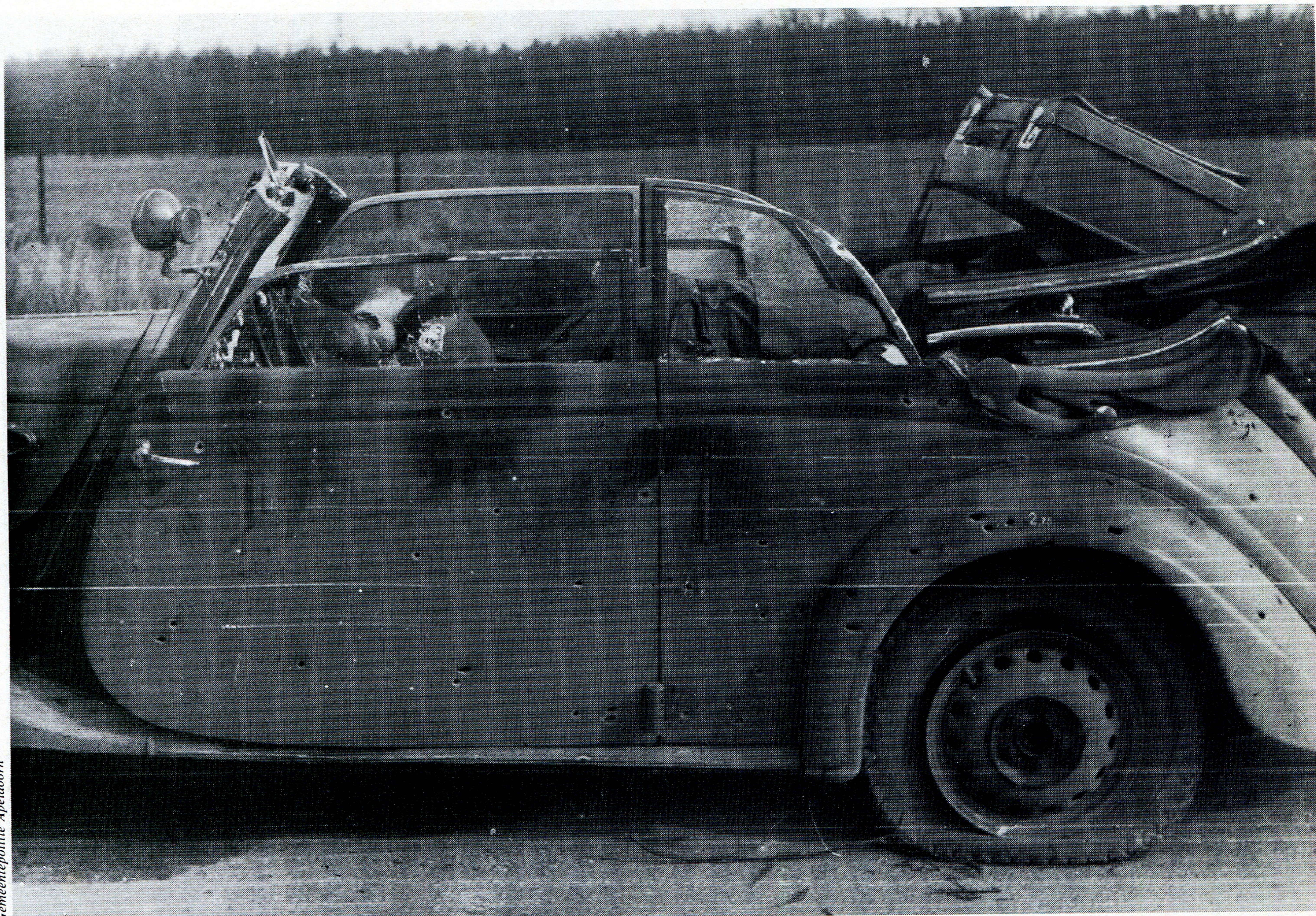
Ondanks de dikwijls harde represailles van de

Duitse ladingen te verwijderen om de oprukkende geallieerden te helpen. Een ander doel van de sabotageacties was de afvoer van wagons, lokomotieven en plunderbuit tegen te gaan en de aanvoer van lange-afstandwapens te verhinderen. Garages werden in brand gestoken, olie- en benzinevoorraden 'gekraakt', bunkers opgeblazen. Steeds vaker eindigden deze acties in vuurgevechten. En tenslotte werd ernstig rekening gehouden met de mogelijkheid dat de Binnenlandse Strijdkrachten in de allerlaatste fase van de oorlog in Nederland zware strijd zouden moeten leveren om sluizen, bruggen, centrales en dergelijke, dit in afwachting van de voorhoede van het bevrijdingsleger. Zover is het echter niet gekomen.

HET DUITSE OPTREDEN TIJDENS
DE HONGERWINTER

TERREUR

A. J. VAN DER LEEUW

Gemeentepolitie Apeldoorn

In vergelijking met het Duitse optreden op de Balkan en in de Sowjetunie, waar in de strijd tegen de partizanen tienduizenden werden gefusilleerd en talloze dorpen verwoest, kon de toestand in Nederland bijna rustig worden genoemd. Toch was in Nederland, waar uiterlijk zo weinig van de oorlog te zien viel, ook voor de invasie van juni 1944 de rust reeds grondig verstoord. Sinds de eerste vonnissen van begin 1941 waren talrijke Nederlanders om hun verzet ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Duizenden zaten in Duitse gevangnissen, in de kampen Amersfoort, Ommen en Vught en in concentratiekampen in Duitsland en de april-meistaking hadden overal het

Rauters auto na de aanslag in maart 1945. Na deze overval bereikte de Duitse terreur in bezet Nederland duidelijk een hoogtepunt.

verzet tot leven gebracht. Men had de grote razzia's leren kennen en de aan muren en bomen aangeplakte bekendmakingen van de executie van stakers en saboteurs. En de Duitsers hadden sinds 1943 in overleg met bepaalde NSB'ers ook een rechtstreekse terreurmaatregel gevonden: de *Silbertanne*-moorden, als wraak voor de liquidatie van verraders, 's nachts door onbekenden gepleegd. Pas na de oorlog vernam men uit processen tegen de moordenaars wat destijds slechts werd vermoed: het *Sonderkommando Feld-*

meyer, bestaande uit Nederlandse SS-mannen, voerde, veelal onder dekking van een Duitse politiepatrouille, de aanslagen uit. Zij belden de gezochten uit bed en schoten ze aan de deur of op straat neer. Slachtoffers waren meestal plaatselijk bekende figuren, die bij de SS als tegenstanders te boek stonden. *Silbertanne* was het codewoord voor deze streng geheim gehouden actie, zodat men uit Den Haag bijvoorbeeld naar Groningen kon telegraferen '*Silbertanne drei*'. In Groningen wist de *Sicherheitspolizei* dan dat er drie Nederlanders doodgeschoten moesten worden. Niet alleen het feit dat Nederland in september 1944 frontgebied werd, deed de Duitsers naar nog hardere maatregelen grijpen. Reeds enkele

maanden eerder had Hitler een beslissing genomen, die welbewust op terrorisering van de bevolking der bezette gebieden was gericht. Naar aanleiding van de volksopstand in Kopenhagen van eind juni 1944 had Hitler op 1 juli bevolen dat strafprocessen tegen inwoners van deze gebieden niet meer mochten plaatsvinden. De veroordeelden zouden door hun landgenoten toch maar als martelaars en nationale helden worden beschouwd. Tegen terreur moest met contraterreur worden opgetreden, zo besliste de Führer. Op 30 juli werd dit nog eens vastgelegd in het zogenaamde *Niedermachungsbefehl*: gewapend aangetroffen verzetslieden moesten voortaan ter plaatse worden neergeschoten of, wanneer zij niet in

ders, maar ook tegen defaitisten, plundersaars enzovoort voor het met betrouwbare nazi's bezette *Volksgerechtshof* gebracht. In de bezette gebieden achtte Hitler het niet nodig een dergelijke schijn van berechting op te houden. Daar kon de *Sicherheitspolizei* zelf uitmaken wie van haar arrestanten de dood verdiende. Hitlers bevel wekte bij de bezetters van Nederland grote beroering. Zowel Rijkscommissariaat als *Wehrmacht* wilden liever de rechtbanken laten oordelen. Zelfs Rauter probeerde van Himmler verlof te krijgen de *SS- und Polizeigerichte* verder te laten oordelen over Nederlandse 'terroristen'. Maar het mocht niet baten. De Führer had gesproken. Na een aantal weken begon de *Sicherheitspolizei* met haar

satie voor Hulp aan Onderduikers, die hier tal van haar beste mensen verloor.

Na de gebeurtenissen van september 1944 traden er veranderingen op. De bureaus van de *Sicherheitspolizei* in de provincie werden zelfstandiger. Voortaan heetten zij *Einsatzkommandos*. Schöngarths staf zat niet langer

Rechts: de lijken van twintig gijzelaars op het Hofplein in Rotterdam. Sinds de herfst van 1944 vonden dit soort executies niet langer in gevangenissen plaats.

Onder: twee slachtoffers van de terreur van de bezetter. Ze werden gevonden bij Rozenoord aan de Amsteldijk in Amsterdam.

Joop Colson

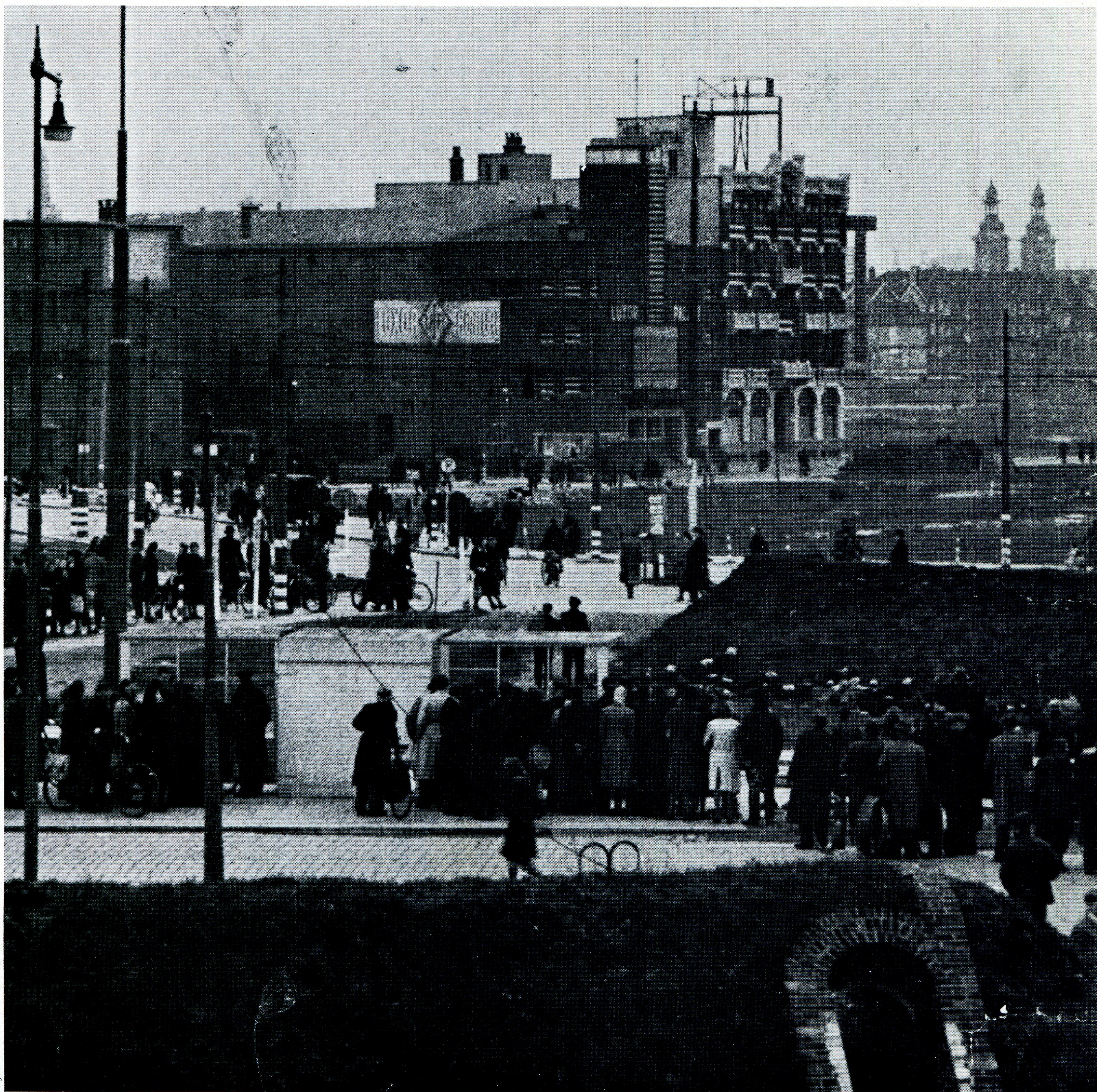
actie werden gearresteerd, aan de *Sicherheitspolizei* worden overgegeven. Die wist in dergelijke gevallen wat haar te doen stond: de gevangenen zo spoedig mogelijk liquideren. Reeds sinds het begin van de oorlog had Hitler in bepaalde gevallen zijn politie bevoegdheden gegeven zelf over leven en dood van arrestanten te beslissen. *Sonderbehandlung*, speciale behandeling, werden die executies in de officiële stukken genoemd. Blijkbaar had men toch last van een slecht geweten en noemde men deze dingen liever niet bij de naam. Hitler, die de door hem als trage formalisten beschouwde rechters haatte, ontnam hun in de loop van de oorlog steeds bevoegdheden. In Duitsland werden strafzaken tegen politieke tegenstan-

nieuwe taak. Zij had in Nederland juist een nieuwe *Befehlshaber* gekregen, Dr. Eberhard Schöngarth, voor wie dit alles geen nieuws was. Hij had enige jaren dezelfde functie vervuld in Polen. Daar bezat zijn politie al lang de bevoegdheden die nu pas in Nederland werden gegeven. Het hoofd van de *Abteilung IV* van zijn staf, Erich Deppner, kreeg in feite de bevoegdheid te beslissen. In augustus en begin september 1944 deed hij dat op grote schaal. Van de in de zogenaamde bunker van het kamp Vught opgesloten gevangenen werden ruim vierhonderd uitsluitend op grond van een administratieve beslissing terechtgesteld. Bijna dagelijks kon men in Vught het vuurpeleton horen. Het was vooral de Landelijke Organi-

BUIT OP DE VALREEP

Richard Fiebig, de vertegenwoordiger van Rüstungsminister Speer in Nederland, deed sinds eind augustus 1944 zijn uiterste best om alle voorraden van de Nederlandse industrie en alle enigszins transportabele machines naar Duitsland af te voeren.

Maar dat was hem niet genoeg. Op 13 september telegrafeerde hij naar Berlijn dat 'hier noch ganz bedeutende Vorräte an Fleisch und Gemüsekonserven lagern'. Hij stelde voor een

colonne vrachtauto's te sturen om deze nog herauszuholen.

En zo kwam Oberstabsintendant Dr. Paul Schnittert met volmacht al het nodige in beslag te nemen op 22 september naar Nederland — om herauszuholen wat er nog te halen was. Hij was niet de enige. Een hele reeks Duitse Sonderbevollmächtigten en Sonderkommandos stroopten stad en land af. Ze maakten gebruik van de tips van zogenaamde 5%-mannen: Nederlanders die zich ertoe leenden verborgen voorraden voor de Duitsers op te sporen tegen een

beloning van 5% van de buit in natura.

Schnittert vond nog van alles: 12.000 kg suiker, 6 wagons textiel, 5 wagons aluminium pannen, en verder paardebonen, gummiballen, inkt, schoenen, 2259 flessen spiritualiën en wijn, 315 wekkers, 20.333 sigarettenkokers enzovoort enzovoort. Voor zijn chef in Berlijn gaf hij 10 kilo boter en 35 repen chocola (op de zwarte markt gekocht) mee.

Zelfs eind april 1945 stuurde Schnittert nog een schip met textiel uit Den Helder naar Hamburg in de hoop dat de goederen nog zouden

aankomen en aan einsatzfreudige Rüstungsarbeiter verdeeld zouden worden.

Hij begreep dat het vervoersrisico groot was. Maar desondanks — zo schreef hij op 23 april aan de Wehrkreisbeauftragte in Hamburg — moet het risico genomen worden, opdat dit waardevolle volkseigendom niet in handen van de vijand valt of tenslotte weer terecht zou komen bij de Nederlanders. Want die hebben door hun vijandige houding tegenover Duitsland die Saken niet verdient.

A. J. v. d. Leeuw

in Den Haag maar in Zwolle en was veel kleiner geworden. Ook waren de verbindingen moeilijker.

De *Einsatzkommandos* gingen nu zelf beslissen wie van hun arrestanten in aanmerking kwam voor een *Sonderbehandlung*. Dit ging Rauter echter te ver. Hij wist bij Himmler te bereiken dat hem toch een zekere controle werd toegestaan. De *Einsatzkommandos* moesten voortaan via de staf van Schöngarth uittreksels uit hun dossiers aan Rauter voorleggen. Die besliste dan of een bepaalde arrestant geëxecuteerd zou worden of niet.

De executies vonden sinds de herfst van 1944 ook niet langer in het geheim plaats, maar in het openbaar, langs wegen en op pleinen.

om ze voor een repressaille te gebruiken. Deze georganiseerde terreur gaf de lagere Duitse politiebeambten, ondanks Rauters ingrijpen, een vrijwel absolute macht. Hun korte weergave van het dossier was immers beslissend. Er waren duidelijke, plaatselijke verschillen in de toepassing van de terreur, die voor een belangrijk deel veroorzaakt werden door de instelling van de plaatselijke commandanten. Een geboren terrorist als Lehnhoff van de *Sicherheitspolizei* in Groningen, die zich van zijn commandant Haase weinig of niets aantrok, wist wel weg met de nieuwe bevoegdheden. Hij en zijn medewerkers schoten herhaaldelijk, ook buiten de voorgeschreven procedure om, arrestanten neer. Over de mis-

terreurmaatregelen. In de enkele gevallen dat hij toch represailles moest uitvoeren, koos hij dieven en zwarthandelaren als slachtoffers. In Apeldoorn en omgeving woedde het *Einsatzkommando Fielitz*, dat zich niet onzag een in de Veluwe bossen gevonden ondergedoken joods gezin ter plaatse te vermoorden. In Apeldoorn moest ook een aantal gefusilleerde verzetsmensen met het opschrift 'Terrorist' een dag lang op straat blijven liggen om de bevolking in te scherpen zich niet te onttrekken aan de algemene oproep voor graafwerkzaamheden aan de IJssellinie, die de *Organisation Todt* in aller ijl aanlegde.

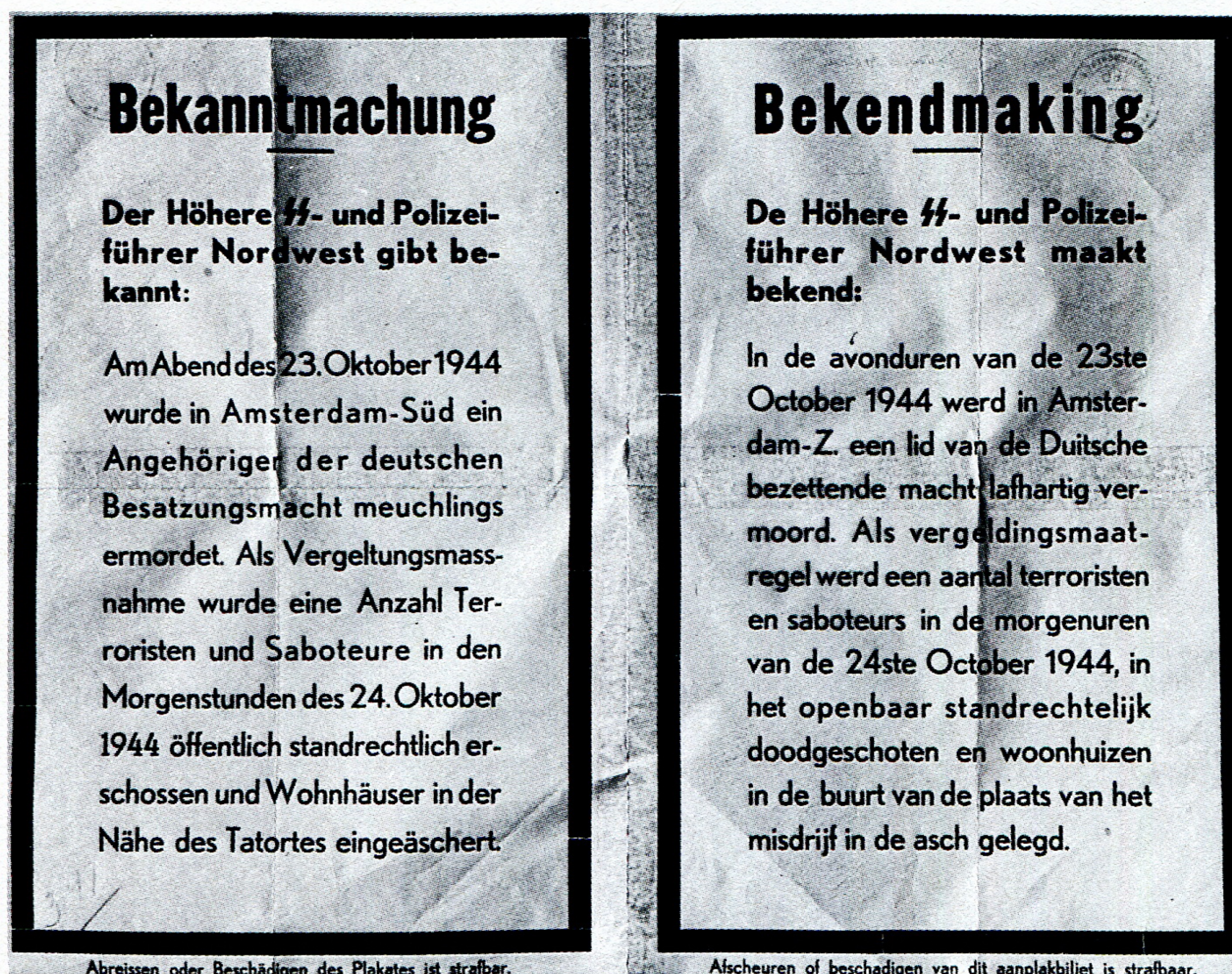
Tot dit *Kommando Fielitz*, dat uit België was gekomen, behoorde ook een aantal Belgische collaborateurs. Gevlucht uit hun reeds bevrijde vaderland, onderscheidden zij zich in Apeldoorn en later in Friesland door een niets ontziende wreedheid. Hetzelfde gold voor een groep Landwachters uit Amsterdam, die in Noord-Drenthe was terechtgekomen en daar de naam 'de Norger bloedploeg' verwierf. Door heel Nederland klonken in deze laatste winter de schoten van de executiepelotons.

Naarmate de bevrijding naderde, nam de terreur van de bezetter, die met de rug tegen de muur stond, nog toe. Het hoogtepunt werd bereikt na de aanslag op Rauter, begin maart 1945. Een verzetsgroep op de Veluwe wilde in de nacht van 6 op 7 maart 1945 een Duitse auto buitmaken op de weg Apeldoorn-Arnhem bij de Woeste Hoeve. Door een toeval was het juist de wagen van Rauter die zij aanhielden. Er ontstond een vuurgevecht, waarbij Rauters adjudant en chauffeur gedood werden en hijzelf zwaargewond. Na haastig overleg met Seyss-Inquart en met Berlijn gaf Schöngarth bevel alle beschikbare *Todeskandidaten* te executeren. Bij de Woeste Hoeve werden honderd zeventien mannen gefusilleerd en ook in verschillende steden vonden executies plaats. In totaal bedroeg het aantal slachtoffers meer dan tweehonderd.

Zelfs vlak voor de bevrijding van verscheidene plaatsen in het oosten en noorden van het land doodde de *Sicherheitspolizei* nog haar laatste gevangenen. Zo op de IJsselkade in Zutphen, op Oexerhof bij Deventer, in Enschede en bij Dronrijp.

Het waren deze executies zonder vonnis die — strijdig met het volkenrecht als zij waren — na de oorlog leidden tot strenge straffen voor vele Duitse politiebeambten. Niet geheel ten onrechte beriepen zij er zich op dat niet zij de de onderdrukkingpolitiek in Nederland hadden gemaakt en dat Hitler tegen het advies van hun chefs in een eind had gemaakt aan de berechting van gearresteerde verzetslieden. Maar terecht lieten de Nederlandse gerechtshoven deze argumenten alleen dan meewegen, als duidelijk bleek dat de betrokkene in een dwangpositie had verkeerd en vooral als hij kon aantonen zelf naar matiging te hebben gestreefd. Lang niet allen konden dat. Zij hadden maandenlang geleefd in een roes van geweld, waarin maar al te velen geheel waren opgegaan.

De leider van de Duitse terreur, Schöngarth, ontkwam aan berechting in Nederland. Hij werd, wegens het executeren van een in Nijverdalen gevangengenomen Britse piloot, door een Britse militaire rechtbank in Duitsland ter dood veroordeeld en opgehangen.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

De *Sicherheitspolizei* wilde door de afschrikwekkende werking van deze openbare terechtstellingen haar terreur nog effectiever maken. Bovendien werden de executies gewoonlijk gekoppeld aan sabotagedaden en aanslagen die tegen de bezetters waren gepleegd. De terechtstelling vond dan in dezelfde stad of zelfs straat plaats en de bekendmaking luidde bijvoorbeeld als volgt: 'Wegen des feigen Mordes an einen Polizeibeamten ist eine Anzahl inhaftierter Terroristen und Saboteure standrechtlich erschossen worden.'

Al spoedig ontstond zo de gewoonte de voor executie bestemde gevangenen, die *Todeskandidaten* genoemd werden, gevangen te houden, totdat zich een gelegenheid voordeed

Na de moordaanslag op Oelschlägel liet Rauter op de Apollolaan enige verzetsmensen doodschieten en een paar villa's platbranden.

handelingen waaraan zij velen tijdens de verhoren onderwierpen, hebben wij dan nog niet eens gesproken. Zulke figuren waren er meer. Willi Lages in Amsterdam was daarentegen de ijsskoude, staalharde, bijna correcte uitvoerder van bevelen. Hij werkte in het centrum van het verzet en verreweg de meeste executies uit de laatste oorlogswinter zijn door zijn *Einsatzkommando* uitgevoerd. Heel anders daartegenover was Munt, de chef in Den Haag, die blijkbaar begreep dat er andere tijden zouden komen. Hij onthield zich zoveel mogelijk van

BEWEGING NAAR NIETS

DRS. N. K. C. A. IN 'T VELD

De imposante herenhuizen aan de Utrechtse Maliebaan, waar de NSB haar hoofdkwartier had, stonden sinds 5 september 1944 vrijwel leeg. Op die dag waren tienduizenden NSB'ers, in paniek door de vermeende aantocht van de geallieerde troepen, naar het oosten gevlucht. Sindsdien resideerde Mussert met het NSB-hoofdkwartier in het huis 'De Bellinckhof' bij Almelo. Hij hoefde zich niet te verwijten gevlucht te zijn zoals ontelbare van zijn hoog- en laaggeplaatste volgelingen; volgens zijn zeggen had de Führer zelf hem geboden Utrecht te verlaten. In de maanden daarop bezocht hij af en toe, tot in de voorste linies van het front, Nederlandse vrijwilligers in Duitse krijgsdienst, onder meer bij Arnhem. Hij bleef volkomen trouw aan de Führer. Herhaaldelijk riep hij alle weerbare NSB'ers op dienst te nemen, hetzij bij de SS-brigade Landstorm Nederland, hetzij bij de Landwacht, de beruchte hulppolitie van NSB'ers. Weliswaar waren er al enige tekenen die erop wezen dat de Duitsers die Landwacht eventueel ook voor militaire doeleinden wilden gebruiken, hetgeen beslist niet Musserts bedoeling was, maar voorlopig bleef hij steun verlenen aan de algehele mobilisatie van de NSB — of wat daarvan over was.

Realiseerde Mussert zich dat die vijfde september de genadeslag voor zijn NSB was geweest? Zo ja, dan liet hij daarvan naar buiten niets merken. De balans van vier jaren collaboratie vertoonde echter een trieste uitkomst. Verre van het Nederlandse volk voor zich te winnen had de NSB in alle lagen en groeperingen van de bevolking een algemene haat teweeggebracht. Vier jaar lang had Mussert, gesteund door het grootste deel van zijn aanhang, zich verzet tegen het annexionisme van de SS. Door slaafse onderwerping aan Hitler en de Duitse nazipartij had hij gepoogd Himmler, Rauter en hun Nederlandse SS-secondanten de wind uit de zeilen te nemen. Tevergeefs. De Beweging had nimmer de felbegeerde macht gekregen en bleek, toen het moment der beproeving kwam, een wrak ondermijnd bouwsel te zijn. Een gerucht over oprukkende Engelsen op 5 september — later door een SS-gezinde journalist spottend 'Dolle Dinsdag' genoemd — en de partij klapte tot groot leedvermaak van alle antinazi's en van de SS volledig in elkaar. Om het zwaargheavende prestige van de NSB te herstellen richtte Mussert begin oktober 1944 een Bijzondere Rechtbank van de NSB op om hoge partijfunctionarissen die op Dolle Dinsdag de benen hadden genomen, eventueel uit de partij te stoten. Het woord 'Rechtbank' was wat misplaatst; berechten kon de 'Leider

van het Nederlandse Volk', die geen enkele staatsmacht tot zijn beschikking had, niet. Het enige opzienbarende dat deze Rechtbank verrichtte, was het ontheffen uit hun partijfuncties van jhr. S. M. S. de Ranitz, fungerend secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten en adviseur van de Leider, en van J. Dekker, gemachtigde van de Leider voor Zeeland. Andere zaken bleven slepen; tot een zuivering van zichzelf was de NSB niet in staat. Op de buitenwacht maakte dit alles trouwens niet de geringste indruk. In die laatste periode van de bezetting, gekenmerkt door wilde terreur van de Duitsers, een verzet dat massaal

Van Geelkerken, hier nog naast Mussert, werd in februari 1945 geroyeerd als NSB-lid.

ging worden, een frontlijn midden door het land, toenemende chaos overal en groeiende hongersnood in het westen van het land, had men wel andere zorgen. Het leek alsof de NSB niet meer bestond.

En in zekere zin was dat ook zo. Wie niet gersonseld was voor Landstorm of Landwacht, had een goed heenkomen gezocht in het noordoosten van het land of in Duitsland. Volgens een vermoedelijk wat overdreven schatting van de NSDAP bevonden zich in Duitsland 65.000 gevluchte Nederlanders, voor verreweg het grootste deel NSB'ers, hun vrouwen

en kinderen. De helft daarvan, zo'n 35.000 personen, was geconcentreerd in de *Gau* Oost-Hannover, en weer de helft daarvan was in kampen ondergebracht, speciaal in de omgeving van Lüneburg. Het spreekt vanzelf dat die plotselinge paniekevacuatie die al deze mensen zo diep Duitsland had ingedreven, problemen opwierp. De *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* deed op zeer efficiënte wijze uitstekend werk, daar waren de meeste evacués het wel over eens. Maar ook deze *welfare*-organisatie van de Duitse nazi-partij kon niet verhinderen dat voedsel, onderdak en kleding vaak onvoldoende waren. Mussert noteerde in oktober dat in één kamp al acht kinderen waren gestorven; Russische krijgsgevangenenkampen waren er heilig bij, meende de Leider. Voortdurend ontving hij klachten over de onderbrenging en de voeding in de kampen en al gauw ook over de houding van de Duitse gastheren. In sommige kampen begonnen de bewoners zich als gevangenen te voelen.

Nu stonden vele Duitsers inderdaad met een zekere wrevel tegenover de klagende vluchtelingen. Zij stonden bovendien op het standpunt dat deze nationaal-socialisten in een tijd dat Duitsland het bijzonder moeilijk had, in ruil voor de gastvrijheid ook maar moesten werken voor de Duitse overwinning. *Arbeitseinsatz* dus, en daar voelden de NSB'ers buitengewoon weinig voor. Die houding van de Duitsers wekte weer rancune bij de vluchtelingen, door de omstandigheden toch al buitengewoon verbitterd en vertwijfeld. De SS trachtte de politieke leiding over de evacués in handen te krijgen door middel van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft*, maar het speciale bureau dat Mussert door zijn gemachtigde Damhof in Lüneburg had laten oprichten, won de strijd om de vluchtelingen, doodeenvoudig omdat de *Gauleiter* van Oost-Hannover geen inmenging van Himmler in zijn *Gau* duldde. Vandaar zijn krachtige steun aan de NSB waarvoor Mussert hem zeer dankbaar was.

Terzeldertijd ontviel Mussert, eveneens in Duitsland, een ander deel van zijn aanhang. In september was ook het kader van de Jeugdstorm grotendeels naar Duitsland uitgeweken, waar het de volgende maand onder aanvoering van de stafchef van de Jeugdstorm, Quispel, en de organisatieleider Hasewinkel in open rebellie kwam tegen de NSB-leiding, een Groot-Germaans programma formuleerde en op een stormachtige vergadering te Berlijn besloot aansluiting bij de *Hitlerjugend* te vragen en vorming van een Nederlands bataljon in de SS-divisie 'Hitlerjugend'. Eigenlijk was deze

revolte niet eens zozeer tegen Mussert gericht, als wel tegen Van Geelkerken, die als 'Hoofdstormer' formeel de opperste leiding van de Jeugdstorm had, maar zich daar de laatste jaren vrijwel niet om had bekommerd. In wezen was de rebellie een symptoom van de volslagen desillusie in de NSB en van de wending naar een radicaal nationaal-socialisme, die zich in deze tijd bij velen voordeed. Van die verbittering tegen de NSB-leiding en die radicalisatie profiteerde de SS. Naarmate Hitlers Rijk ineenschrompelde, verloren velen in de SS zich evenwel in toekomstdromen over een beter, radicaler en strijdvaardiger nationaal-socialisme dan dat van Mussert. Enerzijds onderkende de SS zeer scherp het failliet van de NSB — en anderzijds doken daar volstrekt irreële gedachten op aan een samengaan van SS en illegaliteit, tegen een verburgerlijkt Nederland (daar werd ook, of juist, de NSB onder verstaan), vóór een vaag Nederland van de toekomst, waar de strijders en soldaten 'aan beide kanten van de frontlijn' de toon zouden aangeven.

'De situatie in West-Nederland is zo', liet Rauter op 28 december 1944 aan Himmler weten, 'dat er geen partijfunctionarissen meer zijn. Terugvoeren van de uitgeweken NSB-leiders is onmogelijk. Nood en ellende zijn groot (...) ik ben er diep van overtuigd dat wij na het falen van de NSB ons niet meer met deze burgerlijke troep moeten compromitteren. We moeten tot de een of andere nieuwe strijdvorm van Germaanse nationaal-socialisten komen (...) ik geloof dat het nu de gelegenheid is om schoon schip te maken.'

Maar het was juist Mussert, die in die dagen eindelijk consequenties trok en op zijn manier schoon schip ging maken. Niet alleen gaf hij Rost van Tonningen schriftelijk ontslag als tweede plaatsvervangend leider van de NSB — dat was gezien Rosts connecties met de SS niet zo verwonderlijk — maar hij ontsloeg ook Van Geelkerken als eerste plaatsvervangend leider. Waarom wilde Mussert zich ontdoen van zijn oudste strijdmakker en medeoprichter van de partij? Wellicht omdat hij vond dat Van Geelkerken de laatste tijd te veel naar de SS lonkte. Maar met dat besluit bracht hij Van Geelkerken tot zo grote woede, dat deze zijn laatste reserves tegenover de SS liet varen en zich nu geheel overgaf aan Rauter en Himmler. Alle drie begrepen heel goed wat de eigenlijke inzet van het spel was: de Landwacht, waarvan Van Geelkerken inspecteur-generaal was. Aangezien de Landwacht formeel een zelfbeschermingskorps van de NSB

was, zou Van Geelkerken nu eigenlijk ook deze functie moeten opgeven. Mussert stelde aan Seyss-Inquart maar meteen een opvolger voor: marechaussee-overste Feenstra, een berucht individu, maar Mussert-trouw en niet SS-horig. Het was een moeilijke kwestie voor de SS: Mussert stond al te zeer in het formele gelijk. Himmler instrueerde Rauter op een compromis aan te sturen. Maar een bijeenkomst tussen Mussert en Van Geelkerken op 8 februari 1945, waarbij ook de WA-chef Zondervan en Van Geelkerkens opvolger als plaatsvervangend leider, Müller, de burgemeester van Rotterdam, aanwezig waren, en die een verzoening tussen de twee mannen teweeg moest brengen, eindigde

BRIEF VAN DEN LEIDER

Aan de geëvacueerde vrouwen in Duitsland heeft de Leider einde December den volgende brief gezonden:

ALMELO, 20 December 1944

Kameraadskes,

Kerstmis en Oudejaar van 1944 zult gij zeker nimmer vergeten. Als er één tijdvak van het geheele jaar is, waarin ieder die gezin, familie of vrienden heeft, thuis wil zijn, dan is het zeker Kersttijd of Oudejaar.

In plaats van thuis zijt Gij nu buiten het Vaderland en veelal gescheiden van hen, die Gij liefhebt en waarmede Gij juist op deze dagen meer dan ooit samen zoudt willen zijn. Dit lot deelt Gij met miljoenen anderen. Waar in strijdend Europa zijn de gezinnen, die nog wel vereend zijn en in blijdschap en licht deze dagen met elkander kunnen doorbrengen? Misschien hier en daar, maar die enkelingen, wanneer zij geen volstrekte egoïsten zijn, zullen toch den druk gevoelen van het leed, dat op hun volkeren rust en dat ook hen niet onberoerd laat.

Alleen een gelukkig einde van dezen oorlog kan daarin een wending ten goede brengen. Daarom steekt torenhoog boven al het andere uit de noodzaak van het winnen van dezen oorlog. Wordt deze oorlog verloren, dan zult Gij nimmer meer een thuis kennen. Maar hij wordt niet verloren. Ik herhaal hier hetgeen ik in mijn radiotoespraak op 14 December heb gezegd: Evenzeer als in 1942, geloof ik in 1944, dat de oorlog door het nationaal-socialisme onder aanvoering van den Führer, dien God daartoe gezonden heeft, gewonnen zal worden.

Dan zal de wederopbouw kunnen beginnen. Uw taak is in dezen tijd Uw best te doen Uw kinderen en U zelf weer gezond in het Vaderland te doen terugkeeren, wanneer het oogenblik daartoe gekomen is. Intusschen Uw gastvolk zoo weinig mogelijk zorg te baren en zooveel mogelijk mede te helpen aan hetgeen gedaan moet worden. En bovenal den naam van land en volk hoog te houden!

Uw moeilijkheden, Uw verdriet ken ik. Ik zou dit alles van U af willen nemen, maar ben daartoe niet bij machte. Er wordt van de zijde van de N.S.V., van de N.S.B. door het bureau Damhof en door de N.S.V.O. enz. gedaan wat in onze macht ligt.

De Beweging ontdoet zich langzaam maar zeker van diegenen, die haar in de Septemberdagen schade hebben gedaan; velen komen nu naar voren, die op den achtergrond waren gebleven en zich nu ten volle inzetten, zoodat de Beweging door de Septembergebeurtenissen tenslotte versterkt, haar veertiende jaar naar alle waarschijnlijkheid het jaar der beslissing, intreedt.

Onze wenschen voor 1945 zijn: overwinning in het Westen; terugkeer van de geëvacueerden naar hun huizen; de N.S.B. verzameld op het Hagelpraktijken te Lunten; begin van den wederopbouw van Volk en Vaderland in zuiver nationaal-socialistischen zin.

Een van de voorwaarden, noodzakelijk voor de vervulling van deze wenschen is, dat de voorbeeldige vrouw van ons aan de Beweging en aan elkander niet alleen blijft maar versterkt wordt door de moeilijkheden waarin wij allen verkeerden en die wij gezamenlijk het hoofd moeten bieden.

Met mijne beste wenschen voor 1945 en ons oude „Veel Heil en Zegen in het nieuwe jaar“.

Hou Zeel
MUSSERT.

Mussert richtte zich in december 1944 met deze brief tot de NSB-vrouwen in Duitsland.

de in een fikse ruzie. 'Weet wel, Müller, wat je doet', riep (volgens Zondervan) Van Geelkerken op een gegeven moment uit. 'Nou kun JIJ in ieder gezelschap en bij iedere verjaardagspartij waar de omgeving van de Leider bij elkaar is, en die omgeving ken je, hem en zijn politiek verdedigen. Mij hangt dit na dertien jaar de keel uit. Ik was nu eenmaal plaatsvervangend leider en daarom was het mijn plicht om wat krom was, recht te praten en de Leider altijd te verdedigen (...) als dan iemand in de naaste omgeving spreekt over 'de man met het kikkergezicht' in plaats van over de Leider, dan weet jij wat je te doen hebt.' Mussert zat er houdingloos bij.

Twee weken later werd Mussert door de geallieerden van zijn gevaarlijkste Nederlandse rivaal verlost: op 22 februari werd Feldmeyer, de voorman van de Germaanse (Nederlandse) SS, dodelijk getroffen door een salvo kogels uit een Brits jachtvliegtuig. Zijn plechtige uitvaart op het Loo, waar zijn doodkist tussen de dennebomen werd opgesteld, bracht alle hooggeplaatste Duitse autoriteiten en NSB-functionarissen voor de laatste maal tezamen. In een gloedvolle begrafenisrede sprak Mussert over de noodzaak dat allen zich eensgezind achter de Führer schaarden; een paar dagen eerder had hij Van Geelkerken geroyeerd als lid van de NSB om zo diens ontslag als chef van de Landwacht af te dwingen. Seyss-Inquart voelde zich nu inderdaad genoopt Van Geelkerken te *suspendieren*. Maar vier weken later bleek deze schorsing al weer opgeheven. Op verdere protesten van Mussert werd door de Duitsers niet meer gereageerd.

Niets kon de leider van de volkomen gedisintegreerde NSB meer bereiken. Zijn pogingen om extra-voedselrantsoen te laten uitdelen aan NSB-leden in het westen des lands, mislukten evenzeer. Tenslotte durfde Mussert, collaborateur nummer één van de Duitsers in Nederland en eens door Hitler verheven tot 'Leider van het Nederlandse Volk', Seyss-Inquart niet eens te vragen om verlenging van zijn militaire doorlaatbewijs. Hij hielp zichzelf door het jaartal op het document eigenhandig te vervalsen. Eind april 1945, toen het grootste deel van oostelijk Nederland al door de geallieerden was bevrijd, keerde hij over de Afsluitdijk naar het westen terug — en wachtte. Nog op 4 mei drong Müller er bij hem op aan de NSB te ontbinden, 'daarbij in het oog houdende dat de tijd dringt'. Maar zelfs toen, één dag voor de bevrijding, deed Mussert niets, en in zekere zin terecht. Er viel eigenlijk niets te ontbinden. De NSB had allang opgehouden te bestaan.

Een NSB'ster, die naar Duitsland is gevlucht, schrijft in haar dagboek:

Siegelsdorf, 3 October 1944 — 5 September zijn wij, Henk, Bertha en ik, uit Den Haag gevlucht naar hier. De trein was stampvol vluchtelingen. We moesten wel vluchten anders zou er moord en doodslag gekomen zijn in Holland. (...) Hoe we precies gereisd hebben is niet na te vertellen want we moesten voortdurend een stuk terug of een paar uur omreizen. In elk geval kwamen we over Amsterdam (hier bleven we 2 uur staan) Amersfoort (Fliegerangriffe) Bar-

'T VALT ZO TEGEN

neveld (weer Fliegerangriffe) Putten dito, Deventer, Zwolle, Mariënborg, Almelo, Oldenzaal, Bentheim. In Bentheim werden we gecontroleerd. De meesten hadden geen goede papieren, Henk en ik hadden een bewijs van zijn Oberst-Leutnant Schneider, Bertha had niks. Eerst moest Bertha blijven om te werk gesteld te worden doch toen ik alles had uitgelegd en gezegd had dat alles verbrand was mocht ze verder mee. (...) Ik had me de Duitse Nazional-socialisten

anders voorgesteld. Enfin, we moeten er doorheen. De andere vluchtelingen, die later gegaan zijn en in een Lager of school in Bremervörde liggen, hebben het nog beroerder. Ze slapen daar allen op stroo, kleeden zich niet uit want mannen en vrouwen liggen door elkaar en maken ruzie met elkaar. We kregen een brief van Bertha Strop, die daar is en van Mevrouw Timmers. Deze laatste komt morgen hierheen. Ze kan het daar niet uithouden.

(Uit: 'Dagboekfragmenten 1940—1945', Den Haag 1954)